

МАЛА БІБЛІОТЕКА «ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ» Ч. 1.

ЮРІЙ КОСАЧ
РУДІРОН
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ЛЬВІВ
«ЧЕРВОНА КАЛИНА»
1992

Спонсор видання
Жидачівський целюлозно-картонний завод

ISBN 57707—0699—6—1

© «Червона Калина», 1992

СЛОВО ВІД АВТОРА

Історія Богдана Хмельницького перед 1648 роком мало заторкнена українською історіографією та красним письменством. Проте й мала ця тема для мене завжди багато хвилюючого. Бо що ж може більше хвилювати, ніж історія народження героя? А для письменника, що може бути більш хвилююче од мандрівки в нетрі доби, про яку так мало відомо?...

Так повстав задум «Дюнкерка», повісти, що її друк розпочався в паризькому «Українському слові» в 1936 році, але небагом був припинений із-за незалежних од мене причин. Дальша доля цієї повісті ще сумніша: вона пропала по дорозі до Львова в перших днях війни. «Дюнкерк» це був пригодницько-документальний роман про дії корпусу Богдана Хмельницького, що брав участь у т. зв. фляндрійській кампанії та в облозі Дюнкерка від червня 1646 до жовтня того ж року, під французькими прапорами. Можливо, що це колинебудь спробую відновити цю епопею української зброї на чужині. Але в сучасний мент мене цікавила вже дальша доля цього корпусу, і так повстав роман «Рубікон Хмельницького», що трактує події після здобуття Дюнкерка, а саме поворот козаків в Україну, цебто добу від жовтня до кінця грудня 1646 року, отже якраз цей період біографії Хмельницького, про який так глухо в нашій історіографії й письменстві.

Як треба було написати такий роман? Напевно багатьом видається його будова дивною. Але я не

хотів розважати читача «цукерковою» сюжетністю. Нема нічого бо легшого, як романтична метода в історичній романістиці. Нема нічого легшого, як вигадати якогонебудь українського д'Артаньяна чи Скшетуського і розповідати про його романтичні пригоди та перипетії. Моя концепція історичного роману децю інша. Я не хочу розважати, я хочу перш-за-всє реконструювати добу і викликати її людей, згідно з документами, що промовляють завжди яскравіше, ніж усяка уява, або, згідно з законами імовірности.

У «Рубіконі Хмельницького» я хотів перш-за-всє показати як народжувався герой-вожд, день за днем, хвилинка за хвилиною, як нещадно гнало його призначення до неминучої постанови, як формувалось його оточення, його легія вірних. Я бо переконаний, що плян повстання та політичний ідеал Хмельницького дозрівали якраз у цій добі, ще перед вибухом повстання 1648 року. Я хотів показати на тлі складної мережі європейських взаємин у добі наприкінці тридцятилітньої війни, що справа України тоді була неменш актуальна, ніж сьогодні.

Звичайно, це не наукова праця, і в писанні роману вирішала здебільша інтуїція, на що дозволено письменникові історичного твору. З джерел вибрано найістотніше, все, що хоч трохи мало звязок з темою. В загальному допомагали мені В. Липинський із його книгою «3 дії України» та І. Борщак з його дослідями Хмельниччини в недоступних усім закордонних архівах та книгозбірнях. А з черги переглянув я десятки й сотки книг і рукописів, що їх наголовки, довгі та пишні, як того вимагала доба багаторока, могли б знудити читача, коли б їх усі тут подавати. Це були, м. інш., мемуари маршалів і генералів, що під їх командуванням служив Хмельницький — Конде, Сіро, Тюренн, Гассіон, Ранцав

це були коментарі і спогади дипломатів, як напр. П. Нуае, марш. де Гебріяна, П. Шанюта, К. де Мем-Аво, це були листування визначних сучасників — курфюрста Фридриха Вільгельма, кард. Мазарена, графа де Брежі, канцл. Оксенштєрни, дипломатичні авіза й записки, звіти сучасників — подорожніх агентів, письменників, учених, філософів, прерізних військових і цивільних осіб, як напр. П. Шеваліє, марш. д'Омон, Л. Лябурера, Дубле д'Онфлера, Олександра Ахіллеса, Бюсі Рабютена, Радвила й багатьох інших. Крім цього переглянено безліч матеріалу, що мав значіння для студій доби, її влаштувань і людей.

З подиву до велетня української історії, до незрівняного українського стратега, політика, дипломата, та й просто до людини-героя, що була одержиманкою про велич Батьківщини, народився цей роман про Хмельницького та його корпус, на гібернах у Данцігу. Нераз боязко було торкати цю постать, що так самітньо й так гордо майорить в імлі минулого України. Але й радісно бувало, коли іноді, в процесі поетичної реконструкції цієї доби передгроззя, обличчя велетня, здавалось, виступає з темряви ще релієфніше, ще настирливіше, наче осяяє блискавицею; це документи й джерела потверджували те, що так наполегливо хотіла бачити дійсністю інтуїція.

Бо там, де мовчить історія, чарівно повинна промовити поезія. Можливо, що «Рубікон Хмельницького» стане прологом до роману-епопеї про велику національну революцію 1648 року. Але на такий твір нераз мало буває короткого письменницького життя.

Юрій Косач

ДАНЦІГСЬКА ПАРТІЯ ШАХІВ

I

Данцігська пристань, княгиня Балтику, відкрила свої ворота. Мов захланна красуня ждала того вечора, простеливши атлас зеленавих хвиль, дорогих своїх коханців іздалека й ішли до неї, з вітрами обійнявшись, напнувши вогнепері крила вітрил, розгорнувши тремтливі прапори, йшли до неї любаси — стрункі бригантини і чепурні корвети, йшли звідусіль — із Риги й Любеки, з Генуї й Кадиксу, із старовинних королівських пристаней Нормандії та й з далекого Ціпанго й Сан Домінго. Волі бо морських шляхів не могла увязнити хижка війна, що вже зверх чверть сторіччя палахкотіла на континенті.

I, покинувши юрбу, що оточила морців шведського галліону, який сьогодні лиш загорнув до порту й засвітив свої зелені ліхтарі над кермою з різь-

леним кентавром, морців русявих та високих мов осокорі, ротмістр Олександр Ахіллес та майстер Гондіюс повертались узбережжям до дому.

Цей Ахіллес, агент Володислава IV, прибував щодлиш позавчора із Варшави, по дорозі з Персії. Йому ворожено майбутнє. На брунатному від тавризького сонця обличчі перетинались шрами, здобуті в війнах під найславнішими полководцями Європи. Але битевні поля він давно змінив на паркет королівських палат; дипломатія була ця ж сама війна, тільки іншими засобами. Розум відточений мов шпага, слово, що іноді вбивало мов стріла, слово, що іноді варувало виграну баталію, або стратегія інтриг — чим це не мистецтво, вдвічі коштовніше від химерної штуки воювання? Йому служив Ахіллес вірно, гартуючи себе в вогні бурхливих років, витончуючи хист дипломата, що змагався в грізних тенетах політики, виростаючи на майстра, що його боятимуться.

— З дня на день чекаємо їх, а вони не прибувають, — промовив майстер Гондіюс, але важко було вирішити, чи це переймає його, чи радує; — може вони

— Почекаємо ще, — відповів Ахіллес, — немає сьогодні, будуть завтра. Капітан навряд чи підпише новий контракт. Гадаю, що по дюнкерських пригодах кортітиме його повернутись скоріше на схід, де він потрібніший ніж у армії Конде.

— Що ви гадаєте, рйтмайстрє, про цю людину? Значевя заступив йому дорогу Гондіюс.

— Вона мене бентежить мов демон. Я бачив її вдвічі й її обличчя й тепер передімною. Ще ніколи не вбивались мені у память людські риси так докладно як капітанові. Але, коли хочу накреслити ці риси, вуглик випадає з пальців. Це демон, рйтмайстре!...

Ахіллес засміявся.

— Майстре людських рис, прешановний Гондіюсе, капітан не винен, що його матір підчас вагітності мусіла бачити самі пожежі й січі. Ці риси — це відраси степових кондотієрів, адже ж капітанів батько поляг від турецької кривої шаблюки, а бабуні його часто змінjali рогача на лука й гаківницю. Вам же, звиклому до оксамитних личок німецьких князівен та до лагідних рис ганзейських купців, що дають себе портретувати на старості літ у довіллі, цей степовий Марс сарматський видається демоном. Проте капітан людина небуденна. Я говорив з ним колись у Варшаві й відразу потім сказав королеві, що це людина рішена на все святе й не святе. Але гай, гай, мій добрий майстре, тому, хто розмежує мені нині добро від зла, дам мішок цехинів.

— Яка радість, яка втіха, — знечевя загомонів схильний до захвату Гондіюс, — що моя господа гостить стільки небуденних мужів. Перший це ви, рйтмайстре...

— Лестивче...

— Другий — пан Вільгельм Левассер де Боплан, інженер з ласки Божої, чародій математики й геометрії, третій — всечесніший отець Генцель Мокрський.

Ахіллес не видержав і голосно зареготався.

— Додайте ще агента його еміненції пана Шеваліє, що бував у вас частенько, матимете ціле шановне товариство, чемно до себе посміхаючихся, водночас за пазухою змію леліючих. Ні, пане майстре, краще не в'язать нас і не поєднуйте у своєму гідному похвалі стремлінні бачити усіх людей братами. Не мир панує в цьому світі, а меч. І кожен із нас, у цьому згаданому вами товаристві, слуга меча. А це нащадність, а не милосердя.

Ахіллес зморщився, але нічого не сказав.

— ...Мокрський, хоч і ворожий нам своєю при-

належністю до іншої релігії, але яка широчінь думки, яка ерудиція, яка ввічливість...

— Школа кардиналів, — політиків, світочів нашого сторіччя...

— І нарешті, і нарешті, дорогий пане рйтмайстре, гість із за моря, що ми ждемо його з дня на день.

— Мій дім — ваш дім, рйтмайстре! — вклонився, посміхаючись Гондіюс, бо вони наближались до його дімка, схованого за золотою листвою каштанів. Він сам розумів позлітку своїх слів, але волів мовчати ніж відповідати на цю занадто щирю заяву рйтмайстра. Як добрий слуга її величності королеви Христини, що кожних три місяці присилала йому добру калитку гультенів за докладні звіти з подій у Септентріонах та про акцію великодержавних агентів у Данцігу, він не міг натішитись такими справді знатними й цінними подарунками, з яких кожен давав йому першзавсегарний подарунок за риття портрету, а підчас портрету ще й цінні відомості чи хоч би тільки ненаароком кинені слова про важливі цього світу справи, з чого можна було потім написати листа — справжню поему, або філософічний трактат, на зразок тих, у яких так милувалася велика володарка Півночі, учениця славного Декарта.

І чемно, але ані трохи не надщерблюючи поваги найкращого гравера Септентріонів і данцігського патриція, Гондіюс пропустив рйтмайстра Ахіллеса наперед, і вони статочно подались по сходах у маляреву госпуду.

Була в цій, двоповерховій чепурній будівлі, що з її вузьких вікон видно було щогли купецьких кораблів і шир сірого Балтику, усмішка йовіяльного добробуту, що звив собі тут, за муром, порослим виноградом, за каштанами та акаціями, здалека од хуртовин, кубло спокійне й затишне. А проте тут вилігувались грози.

Простодушний Гондіус-Лукул, гостюючи хуртовинних Марціусів навіть і не сподівався, що над його господою сходить, перемагаючи темін жовтневої ночі, яка мов кіт скрадалась до міста, ясне сузір'я, байдужо-срібне сходить — Марса і Скорпіона.

Левассер де Боплан, королівський інженер, вояк із-під Солониці та Курукова, великий будівничий фортець на окраїнах Річипосполитої грав у шахи з панотцем Генцелем Мокрським, братом Ісусового Товариства.

Інженер був гугенот, проте вольнодумність не перешкождала йому приятелювати із чеснотливим магістром ярославської колегії.

Вільгельм де Боплан розсівшись у кріслі та тримаючи тростину напружено морщив чоло — розгадка партії не була легка. Чернець глядів на нього із-під лоба і ніжно пестив довгими пальцями собаку, що припала до його колін.

— Зараз, зараз, отче...

— Не турбуйтеся, добродію, я охоче подожду. Чернець терпеливо чекав; положення інженера було прикре: королева наполегливо пробувала пробитись до короля, що зітхав у важкій облозі, його за хвилину міг шахувати кінь, поле стояло відкритим для башти й бігун, підпираний піхотою, напував над поперечницями.

Олександр Ахіллес миттю оцінив положення:

— Просіть пардону, мсте інженере, ваша партія програна...

Боплан відмахнувся нетерпляче. Чернець терпеливо кивнув головою і завсіди однаковий, тихий посміх не покидав його уст. Він із лагідністю та любов'ю споглядав на інженера, немов милосердився над його амбітністю й бундючністю, а все ж любив його, хоч і грішного та такого людського.

Ахіллес громовими кроками ходив по просторій

світлиці. Гондіус пішов у другу половину. Він був удівцем і над його господою Лукула всевладно панувала дебела Фотіс, патриціянка з Марієнбурга, Кунегунда. Дві його доньки Марія та Ганна належали до гордоців вольної пристані Данцігу.

Райтари пройшли вулицею, волочучи за собою важкі палаші та побрязкуючи острогами. За ними скрадалася ніч, посполу із вітром, ядреним вітром із півночі, що голубив це тверде місто, його суворі церкви та лагідні фонтани. В міщанських домах за-світилися вогні, сотками світел спалахнула й пристань із її суднами і звідти доносив вітер раз одноманітну пісню моряків, раз гру лютець. Мов сонні птахи дрімали ці кораблі, навантажені до верха крамом та пше-ницею, дрімали задивлені в воду, що по ній ішли легкі релі — сині, жовті, ішли, щоб губитись, у далі моря.

Служка вніс свічник і поставив біля грачів. Вони все ще мов сови куняли над шахівницею. І лиш собака щулила вуха від грому Ахіллесових чобіт, що міряли світлицю.

— Шах і мат, прошу вас, добродію, — улесливо сказав Генцель Мокрський і тихо-тихесенько засміявся. В кутиках його очей засвітилися зелені вогники. Інженер де Боплан, пуцудуватий, рожевий, мов вареник, панок, жвавий як кожен француз, із пересердя змішав шахи й застукав паличкою.

— Я вам винен дві партії сьогодні, отче. Я вас прошу завтра і ви побачите...

— Не можу нічого вам обіцяти, добродію, я не знаю, що буде з нами усіми завтра. Ми всі в Божій ласці ходимо.

Пересердя Бопланові звільна минало. Він запалював знечевя, нагально мов віхоть соломи, але вмить потухав.

— Отець Мокрський — мистець. Він грає краще ніж примас, ніж Мазаріні, — вже зовсім випогодив-

шись, сказав інженер, — але я цікавий ритмайстра як граєте ви?..

Ахіллес обернувся до нього. Від сяйва свіч його очі утішно грали. А може це була якась інша втіха — від тих дум, що їх мережив, ходячи оце по світлиці. І коли посміхнувся, і обидва шрами черкнулись щось шуліче було в його рисах.

— Шахи — королівська гра, інженере. Колись і я грав у шахи. Але тепер є інша гра і нема часу на шахи.

— «Алькіон» усе ще не прибув? — спитав чернець немов навязуючи до слів ритмайстра. — Мій учень забарився...

— Ваш учень знає собі ціну, отче — сказав Ахіллес, — він знає, що час працює на нього.

— Але якби він знав, що на нього чекає таке вибране товариство, він мусів би поспішитись, — завважив Боплан; — маршал Санterra писав мені вже давно, що запорізький корпус готовий до плавби. Три тижні з Булоні до Данцігу зовсім доволі для подорожі.

— Ви забуваєте, інженере, що перше чим дібратись до Булоні, треба покинути Париж, а з цим місцем не так легко розлучатись.

І Генцель Мокрський посміхнувся.

Ахіллес нічого не сказав, але він подумав про сутулу постать у червоній мантиї, що жила у просторих світлицях Пале Рояль. Тінь тієї постаті сягала аж сюди — до Данцігу.

Не сказав нічого й інженер. Він сидів непорушно, ворушив своїми котячими вусами й обійняв пухнатими ручками, що виставали із піни коронки, свій животик. Люди в цьому домі жили сторожко, немов на них хтось чатував у цьому мякому сірому сумерку. Але можливо, інженер думав не про те, можливо він думав про те, що Гондіюс занадто багато

— Шахи — королівська гра, інженере...

хоче за карту України, що її йому хотів дати рити в міді. І важив мистецтво Гондіюса на цехини та дукати. Може краще було б дати цю карту граверам у Лейді.

Думки блукали. І знечевя кожен із цих трьох людей, що сторожко сиділи в сумерку світлиці подумав про країну, що лежала десь там, далеко на сході, непевну й чарівну країну, що кожному з них обіцяла славу, багатства й перемогу, манила до себе мов усміхнена, ще незбагнута коханка й несамовиту зловісність крив у собі посміх її кучерявих балок, її крутоберегих рік, її безкраїх степів. Ця барвіста плахта шахівниці, що на ній розіграють мистці свою останню гру, цю партію де ставкою буде смерть або велич.

2.

У сусідніх світлицях стало ясніше. Служки накривали до столу й ними порядкувала Ганна, старша Гондіюсова доня. Ахіллес із півтьми глядів на неї. Вона шуміла важкими шатами, брокат горів на ній і коли уклала почот полумисків, гнівно шарпнувши бровою на недотепного служку, Ахіллес подумав: «майстра Тіціяна донька Лавінія». Ця дебела біловида дівчина, донька моря й мистецтва, горда й непривітна до життя й до людей, вогонь, що палахкотів десь у надрі шаленим вульканом. Патриціянка Данцігу, найстарша донька Тіціяна півночі, що мав власні кораблі й села, знала собі ціну:

«Ганна — Фотіс, а не Марія, — подумав знов Ахіллес, — вона тут рядить усім».

Усміх Гондіюса — тонке лезо, осяяв світлицю. Вино малярське було старовинне, не важке. Але за вином легко було говорити.

Гості збирались залюбки у Гондіюса. Приходили вільно, бо данцігський майстер, наслідуючи західних

своїх товаришів по фаху, хотів позбутись свійської скупости та вирахованости. Як у Рубенса, як у Тіціяна — королівських та імператорських майстрів мало бути все багате і нелічене. Бо чому ж мав данцігський майстер бути гіршим від інших? Данціг учинити другою Венецією, увіковічнити своє ім'я, щоб покоління, говорячи про Данціг, неодмінно згадували про Гондіюса — майстра, людину не дрібну, людину королівського духа...

Килими пестрили на стінах перські та турецькі, зброя химерна й дорога, куплена в різних кінцях світу, посуд коштовний і громохкий, вина й страви добірно подані вмилими слугами — це все було по Гондіюсові, це все було йому любе.

Находили того вечора приятелі: учні майстрові Сідлецький із України, Ранке із Торна, Обаль із Бра- тислави — три найталановитіші гравери й ритівники, що не раз Гондіюса переростали у знанні тонкого ремесла, виконуючи дорогі замовлення: данський майстер Оляф Стерна фан Броокен, власник книгарні й видавництва Ганс Шторх — йовіяльний дідок, купець Губерштайн із сімєю, що недавно із Холмогор повернувся і в Пскові мав власну факторію, врешті люди із Італії та Іспанії, оливколиций сеніор Арноні, резидент венеційський і королівський агент, секретар сеніор Дон Альфара Гонзалес, сухірлявий гідальго, посивілий і пошрамлений у боях у Фляндрії та в Нідерляндах.

І Гондіюс, пишно приодягнений на той вечір, що ним хотів блиснути перед земляками й чужинцями, зачесавши свої руді кучері, що починали вже помітно лисіти й у сяві свіч видавались полум'яними, підніс кубок пфальцбурзького:

— На честь любих гостей і приятелів цього до- му, на їх лицарську снагу, політичну вдальсть, нау- ковий розум, мистецький талант!...

Орація була довга, та дотепна. Ранке сказав до уха Сідлецькому, що майстер її два дні студіював одписавши зі старовинного французького підручника красномовства.

Гондіус згадував про Нептуна із тризубцем, паню над морями, про Одисея-морця, що блукає морями, нарешті причалує до отчизни, про порт, що мов Картагіна блискає славою й багатством, про дива північного підсоння й його небезпеки, а врешті про красу життя, що його слід пити мов вино із кристального келиха, до дна...

Ахіллес все ще глядів на Ганну. Вона сиділа поруч своєї сестри, чорнявої й смішливої Марії, що пересміювалась із красунем, данським майстром фаянсу Броокеном, русявим чваласм, а він вмів малювати портрети й наслідувати, немов актор, всяких людських злісних, сердешних, мелянхолійних, грубіянських і цим нераз розважав товариство. Марія була зовсім інша від своєї сестри, що руда, як і батько, нагадувала чудним блиском очей його приховану нещадність до людей, яка іноді виривалась лихим отруйним полум'ям. „Ця вмітиме собі дати раду, — подумав Ахіллес, — ця роджена, щоб наховстувати людей! Проте гарна була, не міг опертись спокусі й дивитись на неї, на її біле мраморне чоло, торочене вогнем волосу, де мерехтіли великі діаманти, на її руки, на всю її стать, обняту важкою парчею й брократом.

А втім на неї гляділи й інші. Ахіллес не знав того, що всі три учні Гондіуса, навіть скромний українець Сідлецький, таємно кохались у доньці свого майстра. І на своїх горищах, де жили музи, зорі й зітхання ховали шкідці її голови, креслені крадькома. І оливі ковалій сеньор Арноні, венеційський резидент за палювався іскорками жаги, споглядаючи на неї. Та була до всіх однакова: одним посміхалась ввічливо й спокійно, других узагалі не помічала.

Гондіус мав у Ганні розумну спільницю. Вони ніколи не змовлялись із собою, проте вона вміла вгадувати все, чого він хоче від неї. Вона бачила, що йому було приємно, коли вона, посміхаючись, говорила із сеньором Арноні; цей лагідний венеціанець був бестією, що її слід було приручити. Не менш мило йому, що вона подала чару вина еспанцеві, який сумовито й самотно сидів у кінці стола і до речі була її чемність із інженером Левассером де Бопланом. Марії не міг би він доручати таких справ — Марія не мала тієї злої волі, що її слід мати для політики й для облесного обходження з людьми, Марія була проста і дитинна, вона не збагнула б того, що всі ці люди, що тут зібралися, веселі й приязні, були хижакми: кожен чатував на другого, кожен міг би знищити другого без надуми, коли б це йому було потрібно.

У господі майстра перехрещувались дороги імперій і королівств.

3.

Парували полумиски з дичиною, домашньою птицею та гарно прибраними фазанами, раз-у-раз із кухонної пащі вибігали Гондіусові служки з новими, щораз химернішими стравами й усе частіш кружляли поставці та келихи з добрими винами та медом. Уконтентував Гондіус своїх гостей.

Кволів уже королівський інженер Левассер де Боплан: його очі стали зовсім маленькими й круглими, по пудуловатому обличчі текла олива, так бо смашно заїдав гусей та фазанів, так не міг натішитись морською, чудесно приправленою рибою. Хмелів і старий Губерштайн, хмелів і Ганс Шторх — веселий, але і хитрий дідок, світилися очі у мистецької челяді Ранке, Обаля й Сідлецького, і раз-у-раз паленів на

смаглявому лиці сеніор Арноні. Один лише Дон Йоахим Альфара Гонзалес, що розмовляв із отцем Пенцелем Мокрським, був такий, яким сів за стіл — ніхто б не сказав, що випив не менше других.

І Обаль із Братислави, вдарив струнами лютні

Замки немов химери
чатують із-за скель,
пливе струмом Ізери
веселий менестрель.
Із лютнею на ремені,
при боці чотки й корт,
і не лячні у теміні
ні бурі ані чорт...

Стрепенув чорним кучером, заграв очима й ще
веселіше, ще вимовніше:

Мужам міцна долоня...
Разок сміху дівкам...
Хлібець і винне гроно —
вечеря юнакам...

І враз із ним Ганс Шторх і інженер і Губерштайн
загриміли:

хлібець і винне гроно —
вечеря юнакам...

Була бо це французька пісня, із шкварного і со-
лодкавого Провансу, старовинна пісня, що облетіла
світи і знали її скрізь співати при вині й при пиві
майстрові челядники, мандрівники і вояки.

Ахіллес не міг відвести очей від Ганни. Ось тут
вона була! Ось, що її манило — буря і чорт і ця смілива
одчайдушна пісенька із темних літ старовини, коли все
чудесне спліталось із щоденним та людським і кожного
день був як свято і як герць, бо таке нове було кожного
дня життя відважних людей, що не терпіли спокою.

І самий чув, що його ця пісенька бадьорить як і кож-
ного хто тут був, бо кожен з них був шукачем повного
життя, непевности й небезпеки, життя-партії в кості,
що могло дати фортуна і владу, але вміло обернутись
кістлявими плечима.

„Учта шулік”, — подумав Ахіллес, одвівши думку
од Ганни і глянувши по хмеліючому товариству і за-
сміявся про себе. Шуліки, шуліки сиділи тут, у цій
світлиці: молоді й старі, лисі й кучеряві, з очима, де
блимав хижий вогонь ненаситности, з устами, що
сміялись приязно, але вміли шепотіти слова ненависти
за мить, люди-шуліки, мистці із жадобою багатства
і слави, вояки із тугою по січах та військових табо-
рах, де ділять награбовану добичу, дипломати, що
мов павуки чатують, спорудивши мережу павутин-
ня на необачену жертву, палії-авантюристи, агенти
й мандрівні купці, що вміли змінити міру на рапіру
і переступити через кров, щоб сягнути по золото, мор-
ці-корсарі, що не гербували нападати поночі на неоз-
броні кораблі й плюндрували безборонні оселі, не-
милосердні судді й жорстокі кати, коли треба було
карати непокірних, священники, що вміли виконувати
божий заповіт про меч, принесений на землю...

— Учта в чумний час, — промовив дон Йоахим
Альфара Гонзалес, коли вони вийшли із отцем Мокр-
ським на ганок, дихнути свіжим повітрям ночі; —
весь край у вогні, вовки підходять до передмість, кру-
ки кружляють над шибеницями і побоевищами, села
вимандрують у світ по крихту хліба, а осьде не
скажеш, що це час жалоби...

— Чим далі на схід, шановний пане, — посміхнувся
магістер Ярославської колегії, — тим менше думають
люди про спасіння духа, стрімголов кидаючись у
прірву людської суєти. Мало є тут людей, що ро-
зуміють вимову нашої доби, Божої покари.

— Ви вірите в перемогу правди в цих країнах?

— Коли б я не вірив, я не був би гідним носити це чернече вбрання, шановний сеніоре.

— Сили мало, — зітхнув еспанець, — а то б омити цей край кровю і спасти його через вогневе хрещення.

— До правди прямується не завжди прямими шляхами, — прошепотів Мокрський, — її треба шукати. Наші шукання — знайти Боже знаряддя покари, що сіктиме певно й нещадно. Але на це ще час не прийшов.

— Він прийде, — урочисто сказав еспанський лицар, — і хай буде благословенний той час, коли знайдеться боже інструментум для спасіння сходу.

— Амінь! — проказав Генцель Мокрський і задумався, глядючи в безвість моря, що грало проти місячної ночі.

Учта в Гондіусовому домі затицлась за північ.

4.

Простора, але низька, кімната в пивниці Артурового Подвіря зайшла голубиною млою; чадно було тут від шорстких лицарських голосів, від п'яного крику й дотепу грачів у кості, від писку веселих дівчат, що вкорочували нудьгу воякам-шкотам із регіменту Олександра Леслеуса.

...Фатум тягне до війни,
це Фортуна-пані,
нам потіха у вині,
нам розрада в Ганні.
Шпар, шквар, хвацько праж,
тни, рубай, січі...

— співали шотландці, розкинувшись на ослонах, перед ватраном, де пражився баран, розпершись за столами, розкарячивши ноги в велетенських ботфортах. Сиділи, здорово вже п'яні, обнявши котрий дів-

ку, зальотну маркітантку Марту, котрий побратимові вткнувшись носом у дуже рамя. Був бо це зотяжний полк, що недавно лишень відслужив рік у Торстенсона, лежав тепер у Геданумі, ждучи, поки Леслеус не підпише нового контракту: з московським царем, із князем Радивилом або Володиславом IV.

— Дай батькові вина, — крикнув телепень у шоломі, довжелезний та худий як тика, досягаючи сливе склепіння; — може скоріше вирішить, куди нам іти: у Москву чи в Варшаву!...

— В Московії померзнемо всі мов цуценята! — відіззався гарний молодик у білому колеті, сильно скропленому вином. — Там круки мерзнуть у леті, я в Московію не піду, хоч би цар тридцять талярів давав за вершника. До того жінки там, як кажуть, порослі хутром на грудях і на спині.

— Але й до Варшави не підемо, — загудів опецькуватий короткий райтар із обличчям і карком вепра.

— Кажуть, — Володислав IV, убогий, мов церковграбувала йому весь польський скарб і роздала своїм коханкам, а він без пива й свічок сидить у замку. Хлопці, що позаторік із поляками під Охматів ходили, оповідали, що ні шеляга за песячу службу не одержали. Слухай, батьку, Олександре Леслей! Ти чуєш мене?...

Він звернувся, вийшовши на середину кімнати, до сивавого капітана, що грав у кості з молодими панцирними поручниками. Той засміявся.

— Краще чортові в пельку, як до Польщі, капітане! Мені винні вже три імператори й дванадцять королів невинплачений жолд, я вже сказав раз — баста! Макбетів полк знає собі ціну!...

— Все буде гаразд, Монтегю Ортлей-Ведмежа Лапо, — посміхнувся Леслей, — пий та мовчи! Я думаю за тебе. За дурницю ніхто з нас не буде сікти.

Монтегю Ортлей утихомирився. Марта подала йому добрий збан браги і він, перекикуючи інцих, нелевним та хрипливим голосом, вимахуючи збаном, що його держав у одній руці, та одбиваючи такт рапірою, що її мав у другій, заgrimів до пісні:

...Фатум тягне до війни,
це Фортуна-пані,
нам потіха у вині,
нам розрада в Ганні...

Жолдацтво Макбетового полку розважалось. Місяць довілля в Данцігу дозволив полікувати рани, обшитись та причепуритись, бо прийшли сюди із Баварії голі й босі, тільки в одних шоломах, хоч гроші мали. Про борги Ведмежа Лапа брехав: від одного Торстенсона принесли добру калитку дукатів та й московський резидент виплатив їм на рахунок майбутньої служби кожному по 10 талярів у ралець від царя. Затяжці брали гроші, але Леслей не спішився підписувати контракт. Мав якісь свої, нікому невідомі пляни. Хлопці, хоч і ремствували в очі, знали, що їх не продасть. Ходили з ним уже 12 літ, і то під різними прапорами: били шведів з імперцями, щоб за рік бити імперців з французами, ставали на службу в данського короля Христіяна, щоб потім мотлошити його піхоту під Бернардом. Від смерти Валленштайна, що був другим по батькові Леслееві полководцем у світі, не мали іншого пана і йшли тільки туди, куди повів. А вів туди, де більше платили.

В одинадцятій годині Леслей згорнув кості і підвівся. Кинув хлопцям пригорщу гульденів на гулі й подався геть. В п'яному чаді zostались земляки із хмільним украй Ведмежою Лапою, панцирними поручниками й райтарами короля Макбета.

... Краще чортові в пельку, як до Польщі...

Під ліхтарнею, зараз за рогом, його чекали вже дві постаті в довгих кереях. Гуторили, ждучи його. В світлі ліхтарні видно було їхні обличчя. Один, у шляхетському одягу, під широкополим капелюхом із перами, мав йовіальний вигляд миролюбного посадника, що дбає про довірене йому місто, родину й передусім про себе самого. Посміхався влєсливо, проте знав собі ціну, очі були рахманні, але вміли в один момент стати колючими. Другий був із регіменту Лєслея, сутулий вояк у шоломі, що його стрілка ховала жаско перебитий ніс. Щетиною стирчали вуси й колюча, сіра борідка прикривала посічене обличчя. Був неймовірно худий, сама шкура й кості, лице посіріле від вітру, пороку й сонця, але очі вабили; спалахували блискавицями, був у них вогонь, що його ніхто не вгасив би.

— Здоров, Олександрє Лєслеус,— проскрипів він, посміхаючись.

— Здоров, Кіттусє Скоттус; пошана Себастьянові Адерсові,— кинув капітан, підійшовши.— Як мається король, а особливо її милість королева Марія?...

— В божій ласці, капітане, все гаразд.— Себастьян Адерс пішов поруч, коливаючись на коротких ніжках.— Король переживає гостець і на ловах, а королева якнайсердечніше вітає тебе й переказує перстенець, не забуваючи твоєї рапіри, що хвацько сікла, бувши в службі у Зимового короля, пані нашої дядька. Вірять, що ще і її служитимеш.

— Добре єсть,— коротко сказав Лєслеус,— ми оце торгуємось із резидентом Гембіцьким за кожного шеляга, проте хлопцям не хочеться йти до Варшави, де, даруй, годують залогу собачим мясом, а замість пива, дають свиняче пійло. Так казали принаймні старі затяжці, а їм хлопці вірять.

— Брехня і ще раз брехня... А крім того, вам платитиме не король, а пані, із власного віна...

— Побачимо,— ліниво протягнув Лєслеус.

Пішли до господи, але не до Артусового Двора, а до маленької коршми, недалеко від мінниці.

Адерс, голяндський дворянин, пробував на службі у польської королеви Марії Гонзаги та належав до її найближчих довірених людей, утримуючи звязок між її двором у Варшаві та Віднем і Парижем. Цього літа він з її доручення відбув довгу подорож на південь, дослідив усі турецькі пристані від устя Дунаю до Кафи, довідався про число залог у кожному місті, а потім перебрався на Низ, де з бігом Дніпра через пороги, Січ, Кодак, Чигирин, Терехтемирів, добрався до Києва. Марія Гонзага бо хотіла знати дійсне положення на Півдні. Треба було рішати: чи що варта гра варта свіч, а найголовніше довідатись, як далеко пішла таємна акція Володислава IV, про яку королева знала дуже мало, а мусіла про неї звітувати раз-у-раз до Відня й Мадриду.

Цього всього, розуміється, Адерс не розповідав Лєслєві та його рїтмайстрові Кіттусові Скоттусові. Для них це була за висока гра. Королеві потрібні були тільки їхні рапіри й палаші, їхня одчайдушність і хоробрість, отож найти їх у Геданумі було до речі.

— Чи єсть у Данцігу Ахіллєс? — запитав перш за все Адерс, сьорбнувши вина. Лєслєй кивнув головою. Адерсові очка злісно заплигали.

— Чого йому тут треба, конфідєнтові,— писнув він,— всі у Варшаві думають, що він виїхав до Риму. Замів слід, чисто замів. Ми з ним зустрілись цього літа в Україні, в Чигирині. Ньюшив, чим степ пахне.

— Ахіллєса знаю іще із давніх часів,— сказав Лєслєй,— був добрий вояка, є й ним тепер, хоч більш, здається, орудує пером, ніж шаблею. Але я дам собі відрубати руку, перше ніж скажу щось лихого на нього...

Адерс з-підлоба, допитливо глянув на шкоти. Втім цей рубака нічого не тямив у політиці. Розумніший був другий, цей із перебитим носом, щети-нястий вовк, хоч і мовчав.

— Воюватиме врешті король Володислав, чи ні? — спитав він Адерса. І це була справа, що його найбільше, здається, займала.

— Друзі, — почав Адерс, і втікав неспокійним очима. — Йдуть великі торги за Індію Європи, за Україну, Подніпров'я, та, що більше — за цілі Септентріони, ба, за владу в Європі. Ця війна, що тягнеться вже стільки літ, це не війна за віру. Це війна за зламання потуги австрійського дому й еспанських амбіцій, яку веде Мазаріні, покумавшись із протестантськими князями Німеччини й Швецією. Обидві партії шукають нових сил, щоб на них спертись. Ним є Септентріони. Тому кардинал послав сюди тогочасного Шеваля, тому де Брежі заходиться у Варшаві, щоб осідлати Володислава й вчинити його кардиналовим ослом. Але нам не йде про те. Нам нема діла до того, хто кого сідлас. Нехай жеруться і деруться. Нам йде про те, щоб погріти руки когось пожежі, що вони її розпалили. Чи не так, капітане?..

Леслей нічого не сказав. Його рйтмайстер із перебитим носом посміхнувся.

— Продовжую, — надпив трохи вина голяндець, — ваша справа рубати й сікти, моя справа комбінувати. Наші приятелі — ті, в кого гроші. Хто має гроші, той виграє війну. Наші приятелі — це королева Марія, пані наша, а її приятелі — визначні в Парижі, імператорські дорадники в Відні та в Мадриді...

— Кажі мені, мості-пане, — хрипло перебив Скоттус, — за війну ви з Портою, чи ні? Це найважливіше.

Адерс поглянув на нього скоса. Пожував устами й погладив борідку.

— Ми за війну проти наших ворогів.

— А хто ж ці ваші вороги?..

— Ті, що проти нас.

Леслей зареготався. Посміхнувся й суворий Скоттус.

— А хто такі „ви“?..

— Ті, що платять.

І він положив на стіл важкий мішок із золотом. Леслейві очі спалахнули. Але Адерс умить поклав мішок пухкенькі руки.

— Королева зовсім не вимагає від вас, щоб ви відразу йшли до Варшави. Ви можете переговорювати з Гембіцьким досхочу. Королева хоче лише знати, чи бути певною, що у неї є лицарі, готові все вчинити, що тільки вона накаже. І тому я в її імені простягаю до вас руку: згода чи ні?..

Наємці глянули по собі. Леслей хвилювався й падав. Він не був битий в політичних комбінаціях. Інтриги кардиналів, імператорів і королів його цікавили стільки ж, що торішній сніг. І він питаєно глянув на Кіттуса Скоттуса.

Адерс чекав із витягнутою рукою. Був схожий на кота, що посміхається до сала.

— Слухай! — важко сказав Кіттус Скоттус і глянув нешадними, ясними очима просто в очі Адерсо-Лева, — ти знаєш, що ми, псявіра, з регіменту Чорного Лева, бемо як чорти. В лоб бемо, не питаємо. Січемо в боях кожного. Де Чорний Лев пройшов, там руїна, смерть і чума. Памятають нас міста — Брізгав, Прага, Магдебург. Кому служимо, служимо вірно. Але кожний з нас лицар і це памятай, псявіро. Як поведеш нас на жидівське, непевне діло, що нашу честь закаляє, бо ваша, жидів, яриг та купців із повіями, давно вже закаляна, на першому дубі повісимо, собача кість і не встигнеш кліпнути, каправим оком. Зрозумів?..

Адерс кліпнув оком. Леслей поклав свою важку
правицю на його ластовинчату, пухку руку крамаря.
Скоттус уважно стежив на ними, але руки не подав.
Мішок перемандрував до Леслея.

Адерс наказав подати ще вина. Він уже був голий
подарем для цих людей.

— Лежіть по кватирах у Геданумі, поки не при
йде пора. Щодня приходитиме до мене ваш поруч
ник по накази. Є в Геданумі гурт людей, що ми
мусимо унешкідливити. На кожний гурт відповідає
мо й ми гуртом, на вовчу лігу — відповідь — вовч
ліга. Осьде злигався чорт із сатаною. Але наші шпіони
працюють хвацько. Як прийде пора, накажемо сікати
І тоді січіть, не питайте.

— Амінь,— закінчив Леслей і йому захотіло
піти якнайскоріше геть від цього невеличкого, тов
стого чоловічка, що мов павук снував своє химо
родне павутиння. Кіттус Скоттус, приплющивши очі,
пильно придивлявся до нього, не кажучи ні слова.

Вони вийшли з господи. Адерс, що спинився
заїзді, біля Марійської церкви, попрощався й зник
у темряві. Обидва затяжці подались, як звичайно, до
Артусового Двора, де розташувався полк. Не говорили
між собою ні слова. Кіттус Скоттус довів капітана
до господи, де все ще бенкетували райтарі, але не
зайшов із ним.

Довго, ще долітали до нього крики й слова п'яно
пісні наємників, що пили, бешкетували й напастували
дівок. Кіттус Скоттус на сіні, біля коней, що обга
нялись хвостами від кажанів, при мерклому сяйві
стаєнного ліхтаря, читав. Читав, забувши про рукою
читав загорнувшись у кирею, з палашем під рукою
посміхаючись крізь щітину вусів. Була бо це книжка
сонетів Шекспіра, що її возив із собою в сідлі.

II

САРМАТСЬКИЙ ЛЕГІОН

1

Двохгарматна корвета, під прапорами короля
Франції, кинула 30 жовтня 1646 року якір у Гедан
ському порті, плывучи із Булоні при змінному вітрі
та в битвах із корсарями три тижні. На своєму по
кладі «Алькіон» віз півтори тисячі мужви козацько
го зтяжнього корпусу капітана Теодота Зиновія Габ
данка Хмельницького у службі короля Людови
ка XIV. Решта п'ятьсот козаків під проводом Топіги
й Волченка, задержані в Лотарингії маршалом Сан
террою для погоні за еспанськими недобитками, по
вертались на батьківщину пішим порядком через
німецькі краї.

Вранці вдарили салютними пострілами берегові гармати Данціга. Корвету бо бачили вже на кільках миль перед Геданським портом, як ішла розгорнувши всі вітрила. Салютним випалам дружньо відповіли судна, заякорені у пристані. Прапори Швеції, Данії, Нідерландів, Генуї, Венеції, залопотали на вимпелі. Люди почали громадитись на молі. Посадник Геданска нума із золотим ланцюгом на шії, старшина магистрату, командант пристані, непроглядна юрба, виглядали судна. В саме полудне замріяла на обрії струвою й погожою лебідкою, французька швидка корвета Білий прапор із золотими лілеями розгорнувся в вітрі на щоглах «Алькіону». Люди обсіли реї й вимахували шапками. Зручно маневруючи, корвета кинула якір. Мить — і перекинено східці. По них, святковим шиком, сходили на беріг козаки. Було їх нецілих п'ятнадцять сотень, комонників, піхоти та гармашів. Одні йшли в гарних білих жупанах, з червоними верхами шапок, з мушкетами на плечі, другі в малинових, що горіли мов заграва, все хоробрі сотні ротмістра Нестеренка, сотні одна в одну ротмістра Вишняка-Яковича, врешті кінні козаки Джулая, Ганджі й Шанирея, в німецькому та еспанському вбранні, у пацірках, шоломах та мисюрках. Музика супроводила сотні. Грало кобзи, свистіли жоломійки, гуділи лаври, займались походні сурми. А в почоті ротмістр поручників та хорунжих корпусу ступив на беріг капітан Хмельницький. Дві корогви: малинова, дарунок польського короля Жигимонта-Августа, та важка золота із сріблом імператора Рудольфа II, яку подарували за Микошинським та Лободою, розгорнені над затяжцем, що ділив славу перемоги дюка Кондє й маршала Тюренна під Сірком, Тіонвілем, Гравеліном та Дюкірхеном.

Хто знав його — чигиринського сотника, боніфікатора на Суботові, колись запорізького військового

Ішов капітан Хмельницький, знаючи собі повагу...

писаря, Теодота Габданка — підступив до нього. Стільки друзів та товаришів із буремних років війни європейської зустрівав тут: Ахіллеса, що з ним рамя об рамя бився у службі Папенгайма, під Магдебургом, Олександра Леслеуса, шотландського капітана, з яким у одному шатрі спав, у Валленштайновому таборі інженера Левассера де Боплана, що з ним нераз проміряв низові степи, виходячи на татарські чамбули і пережив капітуляцію під Кумейками, і інших багатьох вояків, пошрамлених і посивілих у битвах на різних кінцях континенту, що з ними ділив славу, долю й недолу лицарську юних відважних років.

Дим гармат під Цегорою, коли то самчетверть поруч сотника Михайла Хмельницького, боронив корогви і не встиг захистити грудьми свого батька від турецької шаблі, бо самий тоді попав в аркан башати, дим і згар Люцена й Брайтенфельда, де зустрічував козацьку шаблю із вершниками незломного й непереможного Густава Адольфа, по довгих роках турецької кормиги, запал битв на надрайнських та надмозельських полях засмалив це суворе обличчя додав неодної зморщки до високого, упертого чола.

Ішов капітан Хмельницький, знаючи собі повагу, стиснувши уста, високо піднявши голову. Смагле обличчя відтінили чорні вуса та борода, підстрижені на еспанський лад, кучер упав на чоло, ясне, як відкинено забороло шолому. На капітані був жовтий шкурятяний колет, зверх нього панцир. Чоботи носив з німецька, поверх колін затягнувши, і правицею у довгих ач до ліктя, білих рукавицях стискав руків'я звичайної райтарської шаблі. За поясом був застромлений начальницький пірнач.

Несповна півроку тому, корпус його із Геданума, під доглядом генерала Пшіемського, відїхав на французьку службу, щоб узяти участь у фляндрійській кампанії, в штурмі пристаней над каналом, і в облозі

ключа морів — нездобутнього еспанського Дюнкірхена. Пшіемський залишився в Парижі, а Хмельницький розділивши сотні поміж себе та Нестеренка під командуванням дюка д'Ангієну, маршалів Рандав, Гассіона, Міллера та Ферте Сантерри приєднався до королівських армій у Фляндрії. Впродовж кількох тижнів прогнано еспанців із Камбре, Куртре й Фурну, а ранньою осінню розпочато будову шанців під Дюнкірхеном. Кардинал кинув туди всі свої сили, бо ключ морів мусів бути здобутий, хоч би це коштувало стільки, що три італійські кампанії. В першій війні були козаки з корпусу Хмельницького, що відзначившись уже при здобутті Гравеліну й Фурну, не давали еспанцям ні хвилини спокою, атакуючи перестанку бастіони фортеці. Дюк д'Ангієну, орлеандий Конде ставив своїй піхоті запорізьку піхоту приклад. Після еспанської піхоти уважав її найкращою у світі. І на початку жовтня, після п'ятиох тижнів упертої облоги, кривавих вилазок і штурмів, коли внаслідок заложених мін, зірвано південний мур фортеці, пішли козаки Хмельницького до штурму еспанця, встрянули з ним у завзятий рукопашний бій і вибили його із внутрішніх укріплень. Дюк д'Ангієну, зустрівши Хмельницького на шанцях, що з шаблемою й пістолем у руці кермував сотнями, без шолома й шпиль у крові, заломив руки: „На щастя, — сказав — це не ваша кров, капітане, а кров цих розпусників, що ваяться змагатись із вами”. Над Дюнкірхеном вже не маяли прапори із львами Кастилії — змінили королівські лілеї. Маркіз Лейд, відважний соронець Дюнкірхена, скапітулював. Йому дозволено вивести військо із зброєю та музикою, хоч і зі зрученими прапорами, з міста. Всі французькі стяги корогви похилились перед переможеними, піддержали важку облогу з моря і з суші, невгавне обардування й штурми найкращої піхоти конти-

ненту — української. На паризькій Нотр-Дам гуділи дзвони „Те Деум» на вістку про таку блискучу вікторію! Кардинал Мазарен був утішений. Таки справді Пер Шеваліс, що презентував Хмельницького як одного з найздібніших воїнів нашого століття, який зумів поєднати фантазію Валленштайна із бистрістю у рішеннях Врангеля та з нещадністю Піколоміні, не помилився. Таксамо не перебільшив Пер Шеваліс, розповідаючи предивні речі про вдалість запорожців. Затяг, що таки доволі дорого коштував кардиналові, бо платив він 12 талерів за піхотинця, а за кінника по 18, не завів у надіях. Завдяки йому направлено в кількох тижнях всі помилки в Баварії та в Італії, знищено внівець пляни габсбурзької коаліції, що шахувала Францію в Піринеях і у Фляндрії, здохло арсенал Еспанії і ключ до влади над морями — Дюнкірхен. Ця фляндська кампанія 1646 року вартувала цілого сватання Марії Гонзаги за Володислава IV, а ці козаки України з їхнім капітаном Хмельницьким могли стати опорою коаліції Франції, Німеччини й Швеції, яку зміцнював Мазарен, щоб раз і завжди зломити гордість віденського дому і мадридського двора.

Залишивши мародерів і дезертирів у лісах Іль-де-Франсу, й одержавши решту плати, Хмельницький покинув Францію з п'ятнадцяти своїми улюбленими сотнями, у гурті приятелів, а обоз та ранених залишив під опіку Топігі. Не було коли чекати на пянчужку Пшіємського, що мав доручення від Осолінського наглядати за Хмельницьким, а який, втім добрий генерал артилерії, носа не показав під Дюнкірхен, знаючи що Хмельницький сам вмітиме воювати. Цього Пшіємського залишили із повіями та волоцюгами в Парижі, де польські резиденти мусіли платити вже давно борги по коршмах. Хмельницького ж звала вже давно батьківщина.

Гучно приймав Данціг козацьких зтяжців, із ще більшою шаною ніж тоді, коли їх виражав. Геданські міщани любили Низовиків, їхню славу, що голосною була в усій Європі. Близькими були козако-українські лицарі Геданумові по вірі й по вольнолюбному духові. Данціг був вартою волі на півночі, Січ — на півдні: проти шляхетського безправя, проти тиранії магнатів, проти нетерпимости Річипосполитої, що не шануючи прав божеських, людських та народніх, прагнула розпростерти свої захланні хижацькі крила над простором між двома морями.

Міщанська юрба схопила Ахіллеса й усіх із Гондусового дому, що вийшли на повітання козаків, од капітанового почоту й понесла долі ід середмістю. Вулицями було глітно й гомінко. Килими повивішувано на домах, вмаяно зеленню брами, мотлох тиснувся до вікон, на бальконах багатіїв сиділи патриціанки й товсті ганзейці, малеч дряпалась на дерева, кожен перся поперед другого, ліктями торував собі дорогу в натовпі, щоб бачити запорожців. Повертались бо, ділячи із Геданумом славу, повертались переможцями, зламавши гордого й нетерпимого еспанця, що хотів загарбати собі владу над морем, над завжди нічиім, вольним морем.

Ось ішли вони, степові лицарі, на подив юрбі, що залагла всю дорогу од узбережжя до Артусового двора. Ішли по дванадцять у шерехах, попереду пущивши корогви й бунчуки, що попили над барвистим почотом корогви й бунчуки, що попили над барвистим почитом капітана Хмельницького, у супроводі мірно-го було бубнів і грому літавр, козацькі мушкетери, із мушкетями на рамені, дулом до землі, обвішані порожніми й набоями, кремезнаві, невисокі, в еспанських, французьких та голяндських каптанах, у зашоломах; за ними спішені реєстровики-дра-

гуни (бо коней погнав Топіга із обозом суходелом), вибрані, чорняві юнаки у білих каптанах і в мідяних, блискучих кирасах; ішла з горлачами й гаківницями на раменах запорожська славна піхота, у жовтогарячих та малинових жупанах, бійці з під Гравеліну й Дюнкірхена, якими гордий був самий Конде, ішли лучники в кожухах і в татарських гостроверхих шапках, їх жахалися діти, ішли козацькі сапери, що вміли закладати міни, будувати шанці й редути та мости, ішли сотні охотників із реєстрових кропивнянського, білоцерківського й черкаського, Станислава Кричевського полків — ішов цвіт низового лицарства, що ним капітан Хмельницький хотів похвалитись перед чужиною. Ішли посміхаючись, весело розглядаючись по юрбі, жартуючи із дівками, безвусі молодики, що над Каналом, на дюнах вперше вогнеядер та бомб охрищені були, йшли й посічені, почорнілі у боях під Москвою, Солоницею й Охматовом ветерани ще школи Сагайдачного й Остряниці, ратні товариші Хмельницького, що з ними хліб-сіль в поході ділив, на одне сідло голову клав і боярській та польській кінноті й турецько-татарським ордам наставляв чоло. Ішли аж гуділа під ними земля і геданський люд підкидав у гору шапки та брилі, безперестані вівадував; високо-високо — над степовими центуріями ширяли орли, що чули народження слави.

Шведські райтари та шкотські зятяжці, що вийшли на вулиці, щоб насміхатись із кожушаного війська, мовчали. Не було що займати козаків, бо ті за відплатою не постояли б.

У Артусовому дворі й довкруги нього наготовлено столи. Цілих биків смажено на кострищах, на майдані, бочки вина й пива викотили з льохів — Данці хотів догодити гостям. Козаки бились із царцями, бились за ключі до моря, а хто визволяв море з полону, був дорогий ганзейському місту.

Ахіллесова вояцька душа раділа. З таким військом було жити не вмирати. Пильно глядів, як ішли, кожному в обличчя, читав із палких, чорних очей снагу, завважав, як дбайливо несуть мушкети й гаківниці, як пестять сестри-шаблі.

Поруч нього стояв Боплан, гордовито поклавши правицю на рукоять шпаги, посміхався, бо й він був свого часу творцем цієї армії степу і він учив її міратись із досвідченим ворогом і його науку шанців та редут переймали козацькі сотники в битвах. І Генцель Мокрський, що так одбивав серед геданської юрби своїм білим габітом, відводив козацькі шерехи пильним оком.

— Неймовірно, просто неймовірно! — говорив президент Арноні, що стояв коло знайомих, у пишних шатах, цвяхованих золотом і шмарагдами, у супроводі кількох гайдуків; — ці козаки пускаються на повне море в легких човнах й плондрують передмістя Стамбулу...

— Козацький гетьман Сулима, — завважив Мокрський, — здобув у абордажному бою біля Церіготто шлу турецьку галеру з двомастами гребців і подарував її Святішому Отцеві Павлові V...

Інженер де Боплан постарався не почути цього речення. Поперше тому, що був проти Риму, по друге тому, що імя Сулими нагадало йому про зруйнування ним же збудованого Кодака. Він далі пильно розглядав козацьких саперів через невелике шкло.

— Це одна з кращих армій Європи, мості панове, нема сумніву, — промовив Боплан, — козацька піхота на моїх очах встоювалась панцирній польській гусарії, що по силі удару рівна хіба важкій кінноті Ніколомнієвій. Це Готи, мої панове добрі, вони наводжуються воїнами, а з шоломів ще дітьми їдять кашу... Покійний Бодіє був певний, що вони одного дня візьмуть Константинополь...

— Коли матимуть добрих вождів,— додав Ахіллес,— бо без залізної руки це bestія. На жаль, Річпосполита не надто сприяє появі козацького Цезаря.

— Кожна річпосполита не сприяє появі узурпатора; — завважив знехотя Арноні,— підставою річейпосполитих є свобода, а не її ламання.

— Коли Цезар стає ворогом свободи, на нього завжди повинен найтись Брут,— одізвався Ахіллес,— убогі ті нації, що не вміють родити Цезарів, але ще убогіші ті, що не породжують Брутів.

Арноні мовчки вклонився. Цей молодик із обличчям прегарним і ховським мов змія, вихованець і креатура могутнього Тієпола, амбасадора найяснішої рес-публіки у Варшаві, ловив і карбував у себе в пам'яті кожну чужу думку, не пориваючись обстоювати своєї.

Хвиля юрби знову розлучила їх. Козаки, дійшовши до перших гулких подвір'їв Артусового двора, розташовувались уже там, засідали, мішаючись зі шко-тами, бранденбуржцями й шведами, до браги, не кидаючи проте зброї. Гайдуки відпихали непроханий натовп, груба міщанка мало що не придавила шановного інженера Боплана, він, пихкаючи й грізно рухаючи щитинястим вусом, гатив по спинах посполитів своєю тростиною, розгубив бо в натовпі й друзів і слуг. Патер Мокрський, якому геданський люд, звичний до чужинців та іновірців не чинив досі ніякої кривди, стурбовано сахнувся, опинившись у віч на віч із вусатим, здоровенним райтаром, що так і застиг, коли побачив ченця. І щопиш Гондіюс поспішив дру-зям із допомогою в халепі. Він стояв із Обалем та Сид-лецьким та з козацьким поручником у жовтому жу-пані на кружганку й у морі голів шукав своїх гостей. Поручник гукнув:

— Дорогу друзям капітана Хмельницького!

І козаки й райтари й поспільство роздались перед

ними. Хмельницький із почотом сидів уже в горішніх світлицях з посадниками й райцями Геданського міста.

3.

Вили шкотські сопілки, брэнчали козацькі бандури. В чотирьох подвір'ях, проти ясної ночі, підпаленої ватрами, бенкетували гості Геданума. І його посадник, сидючи біля капітана Хмельницького потайки лічив про себе й не міг долічитись дукатів і талярів, поточатив у вині, меді та в бразі, здригався від буйних ві-трів, хоч і на його честь їх підіймали дужі голоси і банував уже давно за м'якими перинами своєї за-тисної міщанської господи. Змагався, як і всі його райці, що куняли тут між мужами в залізі, мов чорні круки, із мрякою хмелю, яка заступала світ. Тяжіла до міщанська кріпка голова, синій чад полонив її вже нічого сливе не второпувала розбирати в цьому натовпі. Гості жерли і пили до схочу, обсмоктували вранячі ноги, кидали їх поза себе собакам, голосно смілись і знову частувались, знову віватували, аж здригавсь уся будівля Артуса. Нелюдські вже видавались посадникові ті голови докруги а кінські, воло-дів ведмежі. Чув, що западається в червону прірву, думався й увесь цей день, шумний та глітний, день бун-товних орацій і дужого лицарського реготу.

Пили за короля Володислава IV, за Христину, за андмарку Швеції, за курфїрстів Бранденбургу й Па-теринату, пили за хоробре військо запорізьке у служ-бі Річпосполитої, пили за Геданум — славетній народ, за князя Балтику.

Здіймав свій кубок і Ахіллес, що сидів поруч двох козацьких рїтмайстрів Барабаша й Вишняка-Якубо-вича, старовинних козаків, а з ними він, сам колись

козацький рйтмайстер, ходив під Сагайдачним на Москву. Не змінилися вони, побратими зброї за ці кільканадцять літ, що їх не бачив, покинувши степи, щоб зайнятись наукою та політикою. Сивиною тільки посріблились вилиці й шрамів не було як злічити на голові. Пили й згадували всуміш давніх друзів із походу, що впали від стрілецької кулі або потім наклали головою в широких степах. Та заступили їх нові, молодші і на них був цікавий Ахіллес. Розпитував про них і Генцель Мокрський і запам'ятував їхні імена. Пильно вивчав їхні обличчя, що виходили із синьої, чадної п'янки при сьайві дзбанів із запаленим лосем. Один біля другого, важко і гордо сиділи козацькі рйтмайстри й поручники. Максим Нестеренко, дужий мов ведмідь, чорнявий велет, що коня міг підняти, добрий козак, хоробрий Прокіп Шумейко — його побратим, з відсіченим польською шаблею вухом, мучений ляхами у варшавській тюрмі по солоницькому погромі й випущений на волю, бо потрібен був Конецьпольському до втихомиріння буджацьких улусів, Ганджа — статний поручник, перший гармаши у цілому війську запорізькому, що артилерійського мистецтва вчився у Франції, капітанів милий друг, Поручники Семен Забузький, Филон Джулай, Ремігян Сурин, Северин Мокієвський — все гербові шляхтичі, чепурні й гожі мов павичі, начальники козацької драгунії, що мірялась недавно на Білорусі з московською легкою кіннотою. Всі чотири — мов рідні брати, всі чесні козаки. Рйтмайстер Петро Гловацький із Волині, каправий, з рудагим чубом і лицем мов у баби — проте завзятий лицар, що під Дюнкіршеном шанці завалив еспанським трупом і перший з бастіону прапор ворожий здер. І цього милував капітан Хмельницький, як казали, як милував і галицьких юнаків Креховецького, Татомира, Гордицького, Березовського, Стойкевича, що втікли до

нього, пограбовані Потоцьким, і не видав їх ляхським комісарам. І було їх багацько інших знатних рицарів, з крові й кости, душею великих, рукою твердих, для жіноцтва й дівтори милосердних, для ворога немилосердних. Виступали їхні постаті, із хмільного чаду, закутані в панцирі, дужі та дебели. Гречно сиділи, утнувши за столами, бо не один з них ще не на таких бенкетах бував, крутили чорного вуса, реготались похвальною снігові зуби, може б котрому й була охота заспівати, та не дозволяв ще на це капітан. Уконтентувувались розмовою, та тісно було їм тут, не свійсько між яригами, чорними райцями, душно у тісно зашитих жупанах — звикли до степової широчини, до моря безкраїх овидів.

— Мості ротмістре, — нахилився Генцель до Барабаша, — хто буде цей поручник у білому жупані, поруч венецького резидента сидить і здається знає італійськи з ним?... Це обличчя мені знайоме...

Був це молодий чоловік, до тридцяти років, пречарний на обличчі, мов панянка, з чубом, що мов вороняче крило спадав на ясне, високе чоло, в атласному жупані, із самоцвітними застіжками, з дорогою паруби пістолями за поясом, небуденний, делікатний в поведінці чоловік. Він вияснив щось венеційцеві й цей кивав зміною головою й посміхався.

— Це шляхетно уроджений Станіслав Мрозович, син теребовельського підстаростича, — сказав Барабаш. — Молоде воно, а непокірне. Його батюшці проголосили за неслухняність і повертатись до дому не може. Капітан найшов його в Парижі і з того часу з ним не розлучається. Хлопця хитре й метке, в кожному реместві не дурне. Його козаки звуть у нас Морозенком...

— Знаю його — скрикнув чернець, — ще хлопцям знав його — він у Варшаві пажем був у покій-

ної королеви Цецилії Ренати. Потім учився в Кракові й Падві, а баніція його, здається, з легкої руки Осолінського...

— І другого такого жовтодзьоба капітан із Франції привіз, — завважив Барабаш, — видно не дуже милуючи капітанових адютантів; спудей Іван Усевич, цей що в жовтому жупані, біля шкота Леслеуса. Щеня воно, а вже його поручником наставлено...

— Вашність не кажеш, — додав Вишняк-Якубович, — що це щеня сам-сім цілу еспанську хоругву розгромило під Гравеліном і дюкові Конде під ноги два прапори кинуло...

Усевич — той самий поручник, що зустрічав гостей на ганку з Гондіусом, сидів поруч Боплана, не далеко од самого капітана. Був рябий і гостролиций, схожий із виду на молодого яструба, але з очей світилась йому непереможна, кипуча снага. Ахіллес слухаючи Барабаша, подумав собі, що капітан усе ж таки вміє добирати собі друзів і помічників. І глянувши скося на самого капітана, посадовленого біля посади й королівського резидента.

Обличчя Теодота Хмельницького раз поринало в темін, раз виступало з теміні, спалахуючи від кармазину заграва, коли червоні кігті кострищ у подвір'ї нагальніше дряпали вікна суворої лицарської салі. Мужва бенкетувала, але капітан камянів у незбагненній задумі. Наче схуд з того часу, якраз рік тому, коли Ахіллес його бачив у варшавському замку, в розмові з королем. Гострішим стало хмуре, в скелі рите й вихром обвіяне обличчя, обрамлене густою чорною бородою. Важким чолом, мов по осінньому небі перебігали часті неспокійні хмарки. Карі, недовірливі очі, що рідко, здається, бували рахманніми, під стріхою густих брів, впирались у бесідників, хотіли проглядіти їх наскрізь. А іноді займались жаром, наче вовчі, жевріли тихою таємною радістю.

Щоб за мить потахнути в бездонній, жалібній безнадії.

Може докучило йому нудне товариство резидента Тембицького та посадника, бо слухав їх нетерпляче, хоч, запитаний, увічливо й докладно розповідав про особливості траншейної війни на діюнах, про дюка Конде й про подорож морем. Може хотів радніше бути з тими, що їм мав би щось сердечніше ніж куртуа-зійні речення сказати. На мить (завважив Ахіллес) спогіднів, глянувши на Генцеля Мокрського й обмінявся з ним коротким, лагідним усміхом. Згадав Ярослав, безжурні хлопячі роки в сірих мурах колегії свого доброго вчителя реторики та поетики, тоді ще молодого ченця, що не вмів бути суворим до пусотливих жаків. І Левассер де Боплан утішав його своєю приязністю, адже ж знали ще з Низу й цьому французові другою батьківщиною стали його, Теодота степи й Дніпрові плавні. Ділив разом із інженером ті криваві й трудні роки на Подніпровю, пережив із ним капітуляцію Томиленка й Гуні, Павлюка й Остришиці. І обидва служили найхимернішому в цілій Європі володареві Володиславові IV, що їх обох милував як найближчих друзів.

Чи говорив він таки з Мазареном?.. — подумав Ахіллес; адже ж лише для цього вивів козацький корпус, намовлений Пером Шеваліс, що стільки літ снував пляни про заснування „вовчої ліги” Франції, Швеції, німецьких князівств і Септентрйонів. Але нічого не міг вичитати Ахіллес з цього камяного лиця.

— Vivat Ladislaus Rex! — кричали в салі.

— Vivat Christina Regina Suedorum! — відзи-мались шведські райтари.

— Vivat Fridericus Wilhelmus Princeps! — гукали бранденбуржці.

— Vivat Gedanum semper librum!

— Vivat exercitus Sapogoviensis!

Капітан Хмельницький підвівся; лице його знов потемніло. Підняв разом з усіма кубок.— Він іде правим шляхом і сам того не знає,— думав Ахіллес; такими людьми керує доля сама, виносить їх на гребіні хвилі, проте хто може знати: може це все даремні надії й він такий як і всі...”

Шаблі полоснули білим сяйвом древні мури колишньої орденської трапезні. Хмельючі воїни ревіли, їх обличчя набрякали й очі мерехтіли від випитого вина й від заграва. Шаблі співно дзвеніли зняті вгорі щоб недоспівавши, мов поранені птахи, вмерти в піввах.. Де-хто, враз із капітаном, докучив собі цей синій чад. Мали його козаки доволі, на пожарищах здобутого Дюнкірхена, у захопленому й пограбованому обозі еспанських лицарів, у Парижі, у Венсенському замку. Пито скрізь, пито понад міру, так як прагнули втопити у вині невимовну тугу, фатум певного життя.

І в цьому сяйві шабел, що на мить вирвались моста вольних птахів, Хмельницький спостеріг когось що вперто дивився на нього вже давно. Це був химерне почварне обличчя шотландського офіцера з регіменту Чорного Лева. Обличчя знівечено війною, примхою долі, що не дала смерті забрати із собою людини, а залишила її жити калікою. Воїна рубонула важка шабля, розкроїла чоло, перерубала ніс та уста, поки не ховзнулася на підборідді. Рана загоїлась, шрам побілів, але ніс був перебитий так що видавалось, це обличчя, відтінене сірою, виполовілою в сонці бородою, застиглим у несмакитій гримасі. Але очі, мудрі, живі очі, були скрапками блискавиць, їм важко було опертись. Довгу хвилину гляділи воїни на себе, почерез гомін, чад і хміль. Один був із одного кінця світу, із суворих скелях шкотського Гремпіяну, другий із степових ярів Украйни.

Обидва кондотіери, обидва грачі з долею. І передчуття, дивне передчуття змусило обох здригнутись капітана Хмельницького і рйтмайстра Кітгуса.

— Ти не пеш, гей ти, Перебийносе! — Важко поклав шкотові на рамя свою правицю здоровенний Прокіп Шумейко, що вже шарпав гнівно вуса, добре захмелівши.— Чи бува, не любо тобі пити за короля Володислава й за королеву її мосьть Христини?...

— Я пю лише за одного короля,— проскрипів посміхнувшись шкот і загриб своєю рукою правицю Шумейка; він не випускав її й здавив так, що Шумейко зойкнув; — я пю завжди за короля Макбета, пий ти, рйтмайстре...

— Vivat Macbethus Rex!...

Шумейко мінився на обличчі. Йому хотілось уже кинути і він шукав шаблі. Але Хмельницький голосно покликав. Шумейко стиснув тоді руку шкота, спокуючись бути чемним. Бренькнули бандури, на повір'ю вже починали співати і Шумейків гнів розтанув.

Хмельницький, оглянувшись, побачив, що неприязниного резидента вже виносили гайдуки, а посадник висувався під стіл, украй паний. Тоді капітан дав знак рукою Ахіллесові.

Салю заволівав уже густий туман важкого хмелью. Ніхто, братаючись і чоломкаючись із сусідом, виплескуючи вино із келиха в непевній руці, п'яно співаючи, не помітив, як воїни вийшли із-за стола. За ними, накинувши кереу, поспішив Мрозовицький.

4.

Віддаловалася від них луна кострищ і гул п'яної музики. Щоб тільки не поривались до шабел і не побили шкотів та шведів, як у Парижі, де напившись,

порубали грізонів. Але залишено там тверезих та
твердих, що не шкодуватимуть кулаків та палиць
і сперіщать гультяїв. Бестію треба було цупко держа
ти в руках, бо перегризла б сама собі горло. Могли
також, розгулявшись, порозгромлювати крамниці
й міщан потурбувати. Але для забезпечення перес
козацькою бурдою полишено добрих пильнувачів.

Три вояки йшли в ніч, геть із переляканого, сп
лоханого й сонного середмістя, до моря, на пустельн
узберіжжя. Вітер здіймався, пронизливий, осінній.
Нехай холодить чоло, де роїлись думки за думками.
І вояцький крок гулко гримів по пустельних заулках.

Чим була досі ця козацька сила, що про неї скла
дано думи й вірші, що про неї слава йшла світами?

Уміли сікти й плюндрувати, вміли напасти зне
чева, шарпнути вовчим зубом, налетіти шулікою
й відійти. Не вміли встоюватись у регулярній війні
не знали мистецтва облоги. Це була скоріше арс про
етіка ніж арс белліка. Доброю школою був про
фляндрський похід. Виведено здебільша молодь, що
знала досі тільки розбишачити в байраках та герцо
вати в Ногайському степу, або на Буджаку. А коли
заревли колюбрини й фальконети, коли затряслася
земля від ядер і картечів — заривались, мов суслі
з головою в пісок або втікали геть, чманіючи з д
кого жаху. Не одного дезертира й боягуза треба було
повісити, не одному поручникові розкрити лоба пір
начем. Хмельницький сам підняв руку на не одного
розсікши дурного черепа. Нічого не було путнього
ні амуніції, ні зброї, ні гармат, ні саперів до копання
шанців. Та за десять місяців зумів усе придбати
Здавив гадину трусливості залізною рукою, приборкав
метушливих, навчив їх слухати. Ось де придалася
учба під Валленштайном, Тіллі та Мансфельдом! Ось
де згадав нераз доброго інженера Боплана із його
мистецтвом фортифікації!

— Чим була досі ця козацька сила...

Дюнкірхен була тверда проба, але потрібна. Викохав зате капітан у пороховому димі, серед крові й зойків, серед стихеного ремствування по заслужених покараних, серед мовчанки вірних, легіони, що не боятимуться війни. Викохав легіони, що їх не посоромився би краший полководець Німеччини та Франції. Викохав стаю дужих та смілих орлів, готових до лету. Придбав офіцерів, що придадуться. Змусив їх вчитись од французів, грізонів і еспанців у полі і з книги, підчас перерв між штурмами. Бо тільки у Фляндрії збагнув, як далеко zostались козаки з їхніми прадідівськими луками та вільною війною піддзвішколи Івана Підкови й Сагайдачного. І це все треба було надробити.

Так розповідав капітан Габданк Хмельницький, ідучи до моря своїм розмашистим кроком, трохи згорблений, мов вовк. — „Ні, подумав Ахіллес, — поглядаючи на нього скося й слухаючи його слів, що падали коротко й вривчато як посвист шаблі, — ні, він не родився на те, щоб боніфікувати хутір, закладати млини й пасіки. Він роджений для іншого”.

Немов рвучкі хвилі прозорого потоку, що рветься з гір у долину, розсипуючи срібні бризки об каміння й скелі, плили капітанові розважування. Наглили, бентежили, запалювали. Гай-гай, як виростає людина. Був колись звичайним затяжцем, трохи впертим, але хоробрим рубакою, не надто виривався поперед других, але коли сік, то сік до кінця. Інші гадали, що в ярославській школі здобув хист інтригування. Дехто не вірив йому — може й міг би продати товариша й брата. Аджеж підписав у Курукові видання Томиленка й Павлюка. А може вмів чекати? Проте добра була ця школа єзуїта Генцеля Мокреського.

І Ахіллес признавався сам собі, що не збагнув ще цієї людини до кінця. Все ще було темне довкруги

неї, вривчате: біг хмарок, проміні: темні і знову веселка.

— Що ж робить король? — спитав капітан.

Ахіллес сумовито відповів, що король Володислав у дні, коли не докучає йому гостець, чвалує на ловах по уяздівських лісах, а потім з вечора до ранку бенкетує й розважається з жінотою.

Капітан схопив себе за голову.

— Це бабство знівечить його, зведе на ніщо, а добрий це король й іменитий король. Точить сам свою волю, мов той червяк дерево, і не встається шляхетським зміям. Лише війна врятує його й Річпосполиту...

„А він все ще gente Ruthenus natione Polonus”, подумав Ахіллес і сказав:

— Ціла корона в величезному непокою від листів, що їх король розіслав на війну. У Львові зібрана в квітці війська, до Львова повезли гармати, а в Кракові людвисарні день і ніч ллють нові серпентини й фалькони. На весні ждуть посполитого рушення.

Хмельницький спинився й глянув допитливо на Ахіллеса.

— І ти віриш, капітане, що король піде, що не зломлять його пани?...

Ахіллес знизав раменами.

— Не знаю. Це квола людина, химерна людина. Важко в неї вірити. Може й зламають його ті всі Шолдрські, Радивили, Остророги, ваші Кисілі...

— Які вони там наші!...

— ...Любомирський, Опалінські... ось навіть Осолінський вже не той, що тоді був, торік, як конфіскаційно з королем ми говорили...

— Гей, гей, тож бо невчасно відійшов від нас старий Конєцьпольський, — зажурено сказав Хмельницький, — тож бо то накоїв нам печалі. Я, коли

до мене на дюни вість прийшла про його смерть, три дні мов топленик ходив...

— І півкопи еспанців посік із пересердя при штурмі, — посміхнувся Мрозовицький, що весь час мовчав.

— Земля йому пером! — І Хмельницький гукнув: — Шляхта! Гербові! Пяниці, різники, кертиччини рила! Нами, нами Річпосполита живе, козаками і черню! Ми їм під Цецорою й Хотином турчина погромили! Відійшов, зализуючи рани. Як левів стануло наших тоді під Хотином сорок тисяч, а їх скільки було? Шведів під Вовком на марних чайках на морі погромили! Чи чувана річ, Mater Dei, чайками галліони й корвети на абордаж брати!... Того не втнуть вони, псявіри, на перинах роками вилігуючись, фазанами обїдаючись, перфумами обливаючись, збабівши до решти...

— Що тобі по панах, капітане, — промовив своїм м'яким, оксамитним голосом колишній паж короля ви, Мрозовицький; — ми їх на шаблях рознесемо, щоб тільки король був з нами...

— Скільки тисяч може виставити Низ на війну? — перебив його Ахіллес.

Хмельницький задумався. Чутно було шепіт моря, що все ближчало.

— Стоп'ятдесят тисяч рушить; всіх реєстрових, всіх випищиків, всю чернь і голоту козацьку, що по степах ночує, підіймемо. Морем вийдемо й сушею. Увесь воєнний плян маю в кишені. Але що з того, що з того?... Наша козацька сила без інженерів, без рітмайстрів, без гармат нічого не подолає. Темне це все це, дич.

Туга була в його голосі. Станула над морем. Підходило, тихо шамшучи по піску, наче пес приповзало до ніг і лизало їх. Вал за валом ішов, граючи море гуляло, гостра брижа викидала з піною тріски.

шкamatтя, принесене здалека. І шуміло — треба було його перекрикувати. Ненаситне, роздавалось, куди лиш око зайняло, сіре, напнуте, лиховісне. Хуртовина йшла.

І Теодотова туга була мов це море, бездонна. Сам був із своїм боєм за люту кривду від бутних, йому, може королеві, може всім...), боєм, що глухо рокотав у душі, як полум'яні заграви завтрішньої бурі; сам був із своєю гордістю, що не давала жити спокійно й у довіллі; гай-гай, нарікав на короля Володислава, що розважається ловами, пє вино і пєстить коли він не король, а блазень, на ласці мотутих цього світу? Повинен був і він — Богдан, щоб забути (і бувало це іноді) з чортівської нудьги в вині топити свою гордість, в обіймах куплених вайжниць знаходити розраду. Гордість була така, що заперала йому іноді духа, застинала йому очі в кармазиновим чадом: горів, горів, може краще було, щоб згорів тепер навіки...

І Ахіллес збагнув, що залізо треба кувати поки гаряче. Вірити, чи ні в цього мужа — це була інша справа. Головне було те, що в ньому тіла немовна жадоба чину, чого не було в других. З тієї жади чубатих рубак, що віддихали війною, що їх жав у битві й у питві нещадними, невговтаними, жорсткими усіх, лицарів тієї химерної, казкової за сіки ро лі, він один імпував йому своєю особистістю, своїм чуттям міри для людей і річей. Ахіллес і французький амбасадор у Варшаві, граф де Бежі, збагнули перші, що імя цьому мужеві — небуденність. Він один умів здавити в собі передчасний бунт одної людини, бунт, могутній як рокіт грізного Бометтену, закованого порогами, умів приборкати його умом.

І Ахіллес, добрий знавець людських душ, тихо, мов мати до любої дитини прошепотів:

— Тільки війна, тільки священна війна потрібна, капітане. Багато людей чекає її. Так Бог хоче, капітане.

І коли вмерли ці останні його слова в шумі моря, що як грізну вість посилало до берега пінні буруни, щоб негвотані припадали до піску й повертались ще більш розгнівані, ще більш ненаситні, Ахіллес сахнувся. І Мрозовицький, мовчазний красунь, відступив. Бо з капітанових очей бризками розсипалась полумінь. Біла, жорстока полумінь жаги, що її вже не сила вдержати в карбах. Вилітали на чоло дуги брів і знову огались над орлім переніссям і світліло костисте обличчя під шоломом, немов осяяне блисканицями або відблиском січі і капітан Хмельницький ще тихіше промовив:

— Друзі мої, нас і предків наших поставив Бог як забороло, як вічний вал християнства. Хто за Бога, той піде зі мною, хто за чорта, з тим будемо мрятись!...

— Амінь! — сказав Мрозовицький, паж королеви.

„Школа Генцеля Мокрського, придалася, — посміхнувся про себе Ахіллес, — невже він нічого більше не скаже?“...

Не легко було збагнути цю людину. Вона вміла в потрібний мент відбити шпаду, що пробувала розтяти темінь її душі.

Хмельницький стояв мовчки і дивився вдаль. Брижі прибігали до нього, лестились і рахманно відходили. Море чорніло. Горе було вітрилам, що мріяли в далині, змагаючись із хвилями, щоб добитись до пристані...

Це море нагадало Хмельницькому те друге, — вольне, горде Чорне море, колиску слави, кудю ходили Олег і Святослав, Байда-Вишневецький і Самійло

Кишка. Там, на його плесі, вилискували шоломи, фуркотили в вихрі прапорці, там, у горобину, смагну біч, бити зорями, прибігали над беріг запінені коні й іржали тоскно. Там степи братались із бурунами, там тримка від жаги земля заручалась із морем-шарем. Там був уже Південь! Там був світ казок, шлях Аргонавтів до соняшної Колхиди й до лагідної Еллади, там оживали люди й звірі, бо там починався інший чудесний, сяйний світ.

— Ідемо, друзі! — весело сказав Хмельницький, зовсім злагіднівши.

— Ідемо, капітане, — луною відізвався Станислав Мрозовицький, що ділив із ним потайні думи.

Ще далеко було до світанку.

СВЯТА ВІЙНА

1.

За похмурими баштами геданського арсеналу зійшла зоря, мерехтіла й погасла. Антарес увійшов у дім Козорога.

Інженер Левассер де Боплан замкнув вікно. Кругом була ніч. По вчорашній зорі, а ці okazji траплялись часто в Геданумі, ще тринадцять років тому була голова, хоч і звична до бенкетів за двадцять літ по-бути у п'яній республіці.

Смажні були роки служби у двох Ваз, що пошарили своє володіння на південь. Інженер немало призначився до того, щоб здійснити сон варшавських володарів про імперію від моря до моря. Правда,

до моря було ще далеко, але козацька вольниця й окраїни аж до Буджака приборкані, уговтані, заковані могутніми фортецями й городами, що їх самий Боплан будував. Але loca deserta зазначені на Боплановій карті білими плямами кишили від збігців із-під ярма «короленят», раз-у-раз спорхувала в тирсі іскра і дикий свист вітру важко було відрізнити від посвисту ватаг, що тинялися степами.

Невтомною вартою стояв на окраїнах Річипосполитої наново відбудований Кодак, де поляг колись Бопланів земляк, хоробрий Маріон. Але „що людськими руками збудоване, те людськими руками збурене може бути...”

Хто це сказав колись?...

Боплан, сидючи у вигідному кріслі, пробував се-ред цієї міщанської тиші, пригадати собі.

...розгром під Кумейками. Зв'язані козацькі вожді Павлюк, Томиленко... тисячі зрубаних голів. Варшава, Ринок... сльотний день... дзвони у фарному костелі... король з пожовклим від гістця обличчям, закордонні резиденти... хряск ламаних костей... посвист катівської сокири... варшавська, безжурна юрба... бенкет і голос п'яного гетьмана польного: ніколи вже Русь не підведеться!...

І кілька років після того, коли за його, королівського інженера, плянами виросла знов горда фортеця над степами, Конецьпольський запросив козацьку старшину оглянути бастіони й машинерію підземних мостів. Дивились похмуро, мовчали, сопіли. І тільки один голос, глумливий та зловісний озвався по латині серед тиші: „...людськими руками зруйноване може бути...”

Боплан стрепенувся. Та це ж був голос колишнього військового писаря, що підписав видачу Павла Бута й Томиленка, сотника чигиринського полку, Богдана Зиновія Габданка Хмельницького...

— Ти твердиш, — сказав Нуає, обчімхуючи зубами качине крильце, — що капітан Хмельницький нічого не втяв із кардиналом?... Коса найшла на камінь, до чорта... Кажуть, що цей Хмельницький проноза, яких мало...

— Не тільки нічого не втяв, ваша милість, але навіть до авдієнції в Пале Руаяль не був допущений, це мені доніс один із його офіцерів, нам відданий... Адерс затирає руки, немов йому було холодно, хоч піч у світлиці тріщала.

Маркіз зайшовся од туку, що ряснів на його щоках.

— Не вірити, не вірити нікому! Мені в Варшаві говорили, що нікому з козаків не можна вірити. Під шкурою завсіди сидить вовк. Цю дич треба було б почотвертувати. Що ж ще казав тобі цей офіцер?...

Адерс кашлянув у кулак.

— Ясне й я сам не беру всього на віру. Проте цей офіцер божиться, що Хмельницький крім радника Телліє та патера де ля Рівери, секретаря кардиналового, нікого в Парижі не бачив. Піймав ото ж порядного облизня і був лютий мов тигр. Козакам у Парижі показано лише нові королівські людвисарні та гроби в соборі св. Дені...

Нуає зареготався. Він як живого побачив перед собою кардинала Мазарена і пригадав собі його слова: „Я прикидаюсь, я викручуюсь, я змягчую, я пристосовуюсь, наскільки мені це можливе, але в наглій потребі покажу, на що я здатен...” Ці слова залюбки повторювали в Парижі.

— Цей колишній лакей кардинала Колонни почувася тепер після здобуття Дюнкерки на верхах могутності. Йому щастить мов вішалникові, на Бога, але найголовніше те, що він вміє не надувати фортуни. Руками Тюррена він держить Баварію й весь лівий беріг Райну, гострить ножа на

Швецію, бо знає, що шведами можна користатись як отруєю: трохи її — помагає недужому, забагато — може вбити, купує Венецію й Геную, нацьковує італійських князів, тримає в лабетах Фридриха Нассау в Нідерляндах... до ката, хто перелічить всі ці каштани, що він їх вигрібає чужими руками з жару?...

— Я переконаний проте ваша милість, що кардинал ніодного шеляга не дасть на війну з Портою.

Адерс добув хустину й старанно вичистив носа, трубячи при цьому так, що лакеї вибалушили на нього очі з переляком. Потім не чекаючи, щоб маркіз його запросив, Адерс сів на крайчик крісла, а коли це пройшло для зайнятого салатою секретаря короля непомітно, усадовився зовсім вигідно. Автім Адерс знав, що він у комбінаціях Визначних займає не останнє місце і зовсім не потрібно було йому понижувати свою гідність. Маркіз де Нуає покінчивши з качкою, узявся до юшки, рівночасно заглядаючи під покришки, де таїлись інші страви, щоб доскотати себе вже заздалегідь думкою про майбутньому насолоду. Одначе це не перешкодило йому в політичному дискурсі.

— Війна з Портою, ясна річ — мрія недужої гониви Володислава. Кардинал піддержує цей чад, бо Річпосполитої потребує для своїх комбінацій із Септентріонами. Прийде час, коли він візьметься за приборкання шведських амбіцій. Володислав єдина людина, на яку кардинал може числити в Річпосполитій. Ось тут і виходить із тіні наш капітан Хмельницький...

Адерс слухав, нахиливши дещо свою щурячу голову й не спускаючи каправих очей із масного рота французького вельможі.

— Ваша милість гадає, що кардинал звязує Хмельницького із королем Польщі?

— Не тільки гадаю, але я певен того. Наші шпіони не беруть грошей за дурно. Шеваліє переконав кардинала, що козаки це сила, на яку може в випадку потреби спертись не лише Володислав, але й сам кардинал в його плянах на Сході. Саме лише для того ходили козаки у Фляндію, щоб переконати кардинала, що вони потраплять.

Адерс удавав дурнішого ніж ним він був у дійсності. Він знав, що Мазарен уже в січні цього року виступив у таємних листах із проєктом походу проти Туреччини й пропонував Володиславові IV стати у проводі армій. На весні він обіцяв йому військову допомогу, а в травні грошеву і то не лише із власних фондів, але й з державних. Проте одночасно кардинал заспокоював султана, що Франція не має ніяких ворожих намірів супроти нього, а до амбасадора де Брежі у Варшаві писав категорично, що поки війна в Німеччині не закінчена, нема мови про якісь химерні походи.

„...я прикидаюсь, я викручуюсь, я пристосовуюсь...“ нагадав Адерс і собі, і справді, хто міг достоту збагнути всі пляни цієї амбітної людини в червоній мантії?

Маркіз де Нуає докінчував обід і його починало збирати на сон. Він говорив уже повільніше, зморений, розмріяний прийдешньою солодкістю сну після клятих польських доріг і доброго геданського снідання.

— Війни з Портою ніколи не буде. Про це дбаємо й ми. У Парижі здається небавом скінчать із цим парвеною із Мазару. Тут, тимчасом, май, добродію, на оці капітана Хмельницького. Володислав божевільний, який нікому не загрожує, доки не дати йому в руки меча. Хмельницький — його меч. Це найнебезпечніша людина на сході. Про Хмельницького говорять у Варшаві все частіше. Коли кардинал дасть

йому талари, він може засіяти бурю в степах. Засіяти й зжати...

— Хмельницький надто обережний, щоб гратись із вогнем, завважив Адерс.

— Не спиняйтесь на півдорозі... Коли треба — чини, що потрібно... Маркіз говорив і клював великим орлим носом. Лакеї готувались його нести до спочивальні. Адерс глузливо посміхався.

3.

Без бешкету таки не обійшлося. Поручники Татомир та Ремігян Сурін розкопали собі під кінець бенкету — черепи, посперечавшись за Овідія. Рітмайстри і скрили це від Хмельницького. Автім все було в порядку: козаків розташовано по сотнях у городському замку, частину на передмісттю в наметах, капітанові хоругви лягли із шкотами в Артусовому дворі. Перед господою „Під великою головою“, де квартирував капітан, мушкетери несли варту.

Хмельницький розложив папери й пляни. Майстер геданського цеху людвисарів стояв перед ним, скинувши шапку. Капітан зосереджено переглядав рахунки, кликав час від часу Мрозовицького розбирати дрібніше письмо.

— Чотири моздіри вилете мені, — кидав бистро, не підіймаючи очей, — та й фальконів із три здається, вашою роботою. хвалились, бранденбуржці, курфюрстові пушкарі. У Парижі ллють серпентини швидко, але з кривими дулами, цілять у бастіон, а попадають в калюжу... Пороху знадобилось би для порохівниць...

Майстер кивав головою. Знав козацького капітана, що платив добре, але любив мистецьку роботу. — Нам би й мушкети знадобились, батьку, — кинув Гловацький, — сором один на людях: луками

ще воюємо. На татарву ще йде, але тут висміють украй німці...

— Добре, Петре, будуть і мушкети,— глянув на нього, посміхнувшись любязно Хмельницький,— добре дбаєш, знадобиться...

— Чи, бува, не на новий контракт готуєшся, ваша милість, тепер до цісаря може?...

Барабаш промовив відливо, не криючи нехіті до тих усіх замовлень і ордонансів. Сидів, підпершись у боки, з кривою шаблею, дарунком Потоцького, на колінах, глядів вовком із-під лоба.

— Як надійде пора, то й підпишемо,— кинув Хмельницький,— а хіба без контракту нема потреби в зброї? Сам бачив, вашність, якими вийшли ми між чужі люди, лють бере — згадати.

Закусив вуса, очі метнули іскри, згадка про низове убожество смагнула його пугою. Наказав із пересердя двісті мушкетів поставити, щоб кузні день і ніч кували, всі шаблі погострити, списи обкувати, які ступлені, панцирі й шоломи для гарматних ядер і партію бердишів купив, на півталяра більше давши, ніж московські ордонанси давали.

— А коли до дому гадаєш вирушати, вашність,— перебив його Барабаш,— хіба досить товктись по чужині?...

— За жінкою затужив старий!...

Поручники захихотіли.

Капітанові майнула думка про Суботів, про Тимоша, про Юрася. Десь защеміло. Замерехтіло плоске, бундючне обличчя Чаплінського з одвислими губами й крутим, упертим лобом. Ця одна згадка могла засліпити. Скипів ненавистю, знечевя, не міг здержатись:

— Шкода говорити, Mater Dei! (стукнув кулаком об стіл). Я сам залишив усе в дома, без опіки й догляду, але мені не про привату в голові, у королівській

службі бувши. Хай мені не заікнеться ніодин про дорогу. Може тут ляжемо до весни на гібернах. Може звідси підемо просто на Львів, навіть і до дому не завернувши. А хто по своїй волі вирветься іти, чи других намовлятиме, як собаку повішу, розсічу власною рукою.

Барабаш, що знав Хмельницького, зібгався. Хмельницький під Камбре п'ятох його козаків повісив за мародерство, а йому на шандях, при всіх розкроїв пірначем лоба. Якби не поховзнувся пірнач, був би забив на смерть.

Рітмайстри Вишняк-Якубович і Нестеренко шперлись очима в Хмеля. Тут лише, на чужині пізнали його снагу. Звикли мовчати, коли сердиться. Краще самим наставити лоба — бий, тільки не говори! Контракту не хотілось підписувати, але боялись сказати. Коли накажеш, пішли б все одно, але, соромно було перед поручниками і побратимами із козаків, що вони рітмайстрами були, нічого про завтра не могли сказати.

А гнів Хмельницькому минав таксамо швидко, як і приходив. Пригладив чуба, що впав чорним крилом на біде чоло. Проїшовся по кімнаті. Брязкотіли остроги при високих чоботях. Офіцери допитливо стежили за ним. Як пси гляділи в очі. Станув, спершись на рапірі — очі стали ясніші, погідні.

— Може й хотіли б нас залучити тепер, по вікторіях... (посміхнувся, щось згадавши веселе), усім воювати треба, а вояків нема. Та шкода говорити. Не підемо ніде. Як король скаже, так і буде. Чекаю від короля вістки. На турчин підемо, хлопята у Львові царяне вже стоїть. По велику славу підемо. Такої слави ще нікому не снилося. Дав би Бог королеві Володиславу ясний розум і тверде рішення... щоб не закліювали його пани-сенат...

— Розсічемо шаблями панів-сенат!...

— Vivat Ladislaus Rex! Віват наш милостивець!... Барабаш чмихав ніздрями. Хмельницький спинився на ньому поглядом, але лиш на мить, потім наче б і не завважав його.

Ці всі — друзі, товариші панцирні, старі й молоді, сусіди із Чигиринщини й далші — буря. Тим лише сказати — йдемо — і підуть сатані в пельку, щоб тільки сікти, палити й гатити з гармат. Без війни не могли жити.

Мрозовицький знизав раменами й відійшов до вікна. Він не розумів, нащо капітан зводить людей надією на Володислава. Він не вірив у нього. Він не вірив у війну з Портою. Тут, у Геданумі, ще менше ніж у Парижі.

І нудьга, як осінній сірий день, закрадалась до нього.

4.

„Він тільки віддыхає війною”, читав резидент Сініорії Арноні в листі від посла Тієполо із Варшави. Хто ж не мав віддыхати нею, зростаючи в димі гармат Хотина, 22-літнім молодиком стоючи перешкодами Москви, придивляючись великій війні, що вже двадцять восьмий рік кривавила Німеччину, Бургундію, Нідерлянди... Та ж був свідком величчю великого лева півночі, Густава Адольфа, був сучасником Тіллі, Валленштайна, Бернарда Ваймарського, Тюренна, Христіяна IV...

Слави прагнув король Польщі, великий князь Литви, Руси, Мазовії, Самогітії, той що його величали меншим по вікові, але більшим славою од Помпея — Володислав IV.

Це був воїн, інженер, але не король. А може він був занадто мудрий король для поляків? Видавався

слабкий та чудернацький зі своїми мріями та плянами. Тому не терпів поляків, мріяв завсіди про шведську корону. Взагалі гадав, що він народжений тільки для великих річей. Адже ж дитиною був уже раз королем Швеції, а юнаком мало що не став царем Московії.

Він весь час маячив. „Це володар, — писав Тієполо далі, — що його розум увесь час діяльний, він завсіди спрагнений нового, він ніколи не ставить спротиву своїм пасіям. Це людина шляхетна, але опутана плянами, що видаються більш химерами ніж можливими до здійснення”...

З дитинства привчили його любити славу. Його малювали лицарем-переможцем, що поставив стопу на підбиту Московію, вершником, що чавить поганські полки, топографом на берегах Бористену, його називали поети Деметрієм, сином Антонія, який вмів корити всі людські пристрасті з хвилиною, коли починає думати про війну. Так, був розтратний і щедрий в обітницях, любив приставати з людьми низького походження, був спорзний і розпусний, був холодний до релігійних справ, був несталий у своїх поглядах, але була єдина справа, що її ніколи не образив своєю волею пристрастей — в і н а.

Духи кружляли над варшавським замком уже давно й нашіптували про славу й про величчю: венеціанський посол Тієполо, Олександр Ахіллес, музика Фантоні, данець Діоніс Будавайс. Ливонські лицарі, послі з Мультан, Волощини й Хорватії — всі говорили, що ніхто інший тільки Володислав має дати почини до великого діла. Що стоять наготові всі ближчі й далші сусіди, що снастяться галліони й гамелери найсвітлішої венеційської Сініорії, що рвуться коні вершників сучавських та яських, що у підбитих турками країнах чекають лише гасла повстанці-христіяни, що навіть цар Московії свому „милому й дуже

високому та найулюбленішому братові" Володиславо-ві прийде з допомогою.

І сам король писав до папи Інокентія X: „У час, коли весь християнський світ кипить невгаваючими воєнними діями, а спільний наш ворог старається розпалить ще більший вогонь, спалахує в мені бажання сповнити одну мисль, яка подолає погасити значну частину того вогню, а крім послуження Богу й піднесення відданої йому церкви принесе велику пільгу Італії та іншим країнам...”

Та чи лише про те йшло? Битий у справах Річипосполитої знав Арноні, що за плянами великої й священної війни з турками таїться другий плян: приборкання можновладства шляхетського, а винесення стану посполитого, вкорочення волі сойму й сенату, а зміцнення королівської влади, знесення привілеїв польської національності й віри, а зрівняння всіх громадян Річипосполитої у їх правах.

Станеться те все, за що розпалено війну в Німеччині, за що воював Густав Адольф, про що мріяв Валленштайн, за що тепер змагається вождь «Залізних боків» — Олівер Кромвель...

Лютрові гасла, кинені тому зверх сторіччя, давали тепер буйні жнива. І, хто зна — чи ліпше терпіти могутність Порти, чи дозволити на грізний переворот, що заверне голови черні, зруйнує прадавні основи: владу сильніших і багатших над рабами, нікчемами й злидарями?...

Секретар королеви Марії Гонзаги, маркіз де Нуас запевнював Арноні:

— Не бійтесь, молодий друже, нехай ваш шановний Тієполо нашіптує химородні мислі хворому й півбожевільному Володиславові. Для нас важне те, що ви з нами, а ви — розум найсвітлішої Сеніорії, що й серце заступає наш земляк у Варшаві. Коли ж приїде до діла, ми маємо вірний спосіб: польську золоту

свободу, що прислуговує нашим друзям-сенаторам і послам. Пакти Конвента у статті 44 забороняють королеві на власну руку й без згоди сойму затягати війська з чужини та підіймати кварцяні полки...

І секретар королеви Марії, йовіальний і жорсткий француз, колишній прокуратор Парижу, що любив смашно попоїсти, але любив особисто допитувати винних у підземеллях палати Правосуддя, рубашно й голосно реготався.

Із півтемряви виступало худе й натхненне обличчя Дона Йоахима Альфари Гонзалеса:

— В Еспанії ще живий дух лицарів з-під Леванта. Кожний із нас мріє про священну війну з невірними, але ми прагнемо передусім утихомирити Європу, наховстати бундючну Францію й нахабну Швецію... Ваша мета — наша мета. Ваші шляхи — наші шляхи. І не спиняймося на півдорозі, друзі...

Його очі в глибоких чорних яминах палахкотіли. Він здригався, коли говорив про честь Еспанії.

Адерс стежив за ними з-під півзамкнених капранів і рудих вій. Цей голяндський шпiон, банкир і лихвар важив, що виграє він у цій справі.

— А коли король піде проти панів — сенату й роліве пакта-конвента? Що тоді, ваша милосте, шановний маркізе?...

— Золото важче за химери мрійника, — посміхнувся маркіз: — хто йде до великої мети, той не вибирає шляхів...

Змова Визначних у Парижі, що до неї належали недоволені неласкою кардинала полководці й прегарна дюкиня де Шеврез, двір королеви Марії у Варшаві, що снувала павутиння від Інфлянтів до Січі, польські Любомирські, Потоцькі, Вишневецькі, експанські валідос, загони кондотієрів, розташовані по всіх кінцях Європи, готові були сіктись за кожного, хто більше заплатить, могутні двори Відня й Мадрида,

врешті незліченні агенти й шпіони „Вовчої ліги” всюди й скрізь — ось друзі, що не перебиратимуть у шляхах.

— Єсть ще військо запорозьке, українське козацтво й капітан Хмельницький...

Арноні промовив це зовсім тихо й озирнувся, немов бачив когось, хто був схований у цій кімнаті.

— Спосіб знайдеться й на них...

— Відібрати їм гармати й гаківниці, — палко сказав еспанець, — в пень викосити, імя їхнє вигубити...

Маркіз Нуає зітхнув.

— Ця гидра має таку прикмету, що всі голови, що їх зрубано, відростають після деякого часу знов...

Арноні вийшов із темряви й підійшов до стола. Скупе світло свічки лизнуло його смагляве, ховське обличчя гадини. Він підняв брови.

— Кожну юрбу можна прирівняти до моря. Воно нерухоме, коли його щадить вихор. Тільки вихор може спричинити хуртовину. Кожну юрбу може підняти лише підбехтувач...

І всі в кімнаті знали про кого йде мова.

— Його треба усунути, тоді можна бути спокійним за військо запорозьке, за українське козацтво. Нитки великої змови йдуть з Варшави, від графа де Брежі до Парижа, до кардинала. А між ними стоїть Хмельницький...

Маркіз де Нуає й Адерс кивнули головами.

Ще того вечора шкуратяна карета щільно замкнена, запряжена пугом шпарких коней, поїхала попід Високою Брамою на захід, везучи агента королеви польської і Визначних, аматора смажених перепілок та древнього бургунда, маркіза де Нуає.

Себастьян Адерс лічив гроші, переслані йому ко-

ролевою для акції в Генанумі. Дукати, цехіни, гульдени.

Наставала чорна, мов вугілля, холодна ніч. Міс- том вили голодні собаки, плакали бездомні діти, примандрували сюди за армією жебраків із спадених сіл та городів, козаки шкоти й шведи з нудьги пили в австеріях пиво і грали в кості.

5.

Гондіос малював свою старшу доньку Ганну. Посадовив її на тлі темних, брокатових драперій, до речі, поставлено статую Артеміди. Грецька богиня виринала на полотні, за брокатовими лаштунками далеким юним посміхом, ледве стримуючи розсмієних псів, що рвались на звіря, в таємничий, чудесний гай. Артеміда була — блиск, порив і юність.

Ганна сиділа гордовито й статочно, як того вимагала мода. У рудому волоссі блищали, як і тоді, на учті, діамантові шпильки, сніговий туго крохмальний комір підпірав підборіддя, руки відбивали від важкого мережива парчі, що мерехтіло у важкій блискавічній зеленавим блиском. І на устах Ганни бликував посміх далекий мов заграва влітку, наче затумблений серед темної ночі вогник. І в очах таїлась сторожкість. Очі — свічада душі — відбивали малені думи, покищо вривчасті, щодлиш народжені, але вже зловісні як темінь ночі.

Гондіосові не легко було схопити цю дивну мову очей. На полотні вже кублився вогненними зміями старанно зачесаний волос; від діамантів і полум'яної рудої зливи голова було обнята пожежею. Але глиб зеленкуватих очей була все ще незбагнена. Гондіос сардонічно затирав фарбу, починав наново. На його полотні ці очі все ще були мертві.

Майстрові учні сиділи, хто де — на стільцях, на куфрах, на нагорненому мотлоху просторої майстерні. Їм Гондіус заборонив малювати доньку, доки сам не докінчить портрету. І вони, зачаровані жінкою, що сиділа, обнята м'яккістю брокату, осяяна все тим самим посміхом, стежили за майстром. Для Обляндікаво було, як Гондіус, переймаючи спосіб голяндських майстрів, кладе важкі, чорні тіні, щоб у мить їх несамотий холод осяяти раптовним, але як провесна лагідним промінем життя; Ранке вчився, як треба винаходити спокій розхвильованої лінії, а Сідлецький ділив свою жадобу збагнути секрет майстерності із зачудованням перед жінкою, що змушувала його завсіди паленити й давити пристрасть, що віддавна точила все його ество.

Гондіус малював зосереджено, мовчки, час від часу кидаючи якесь слово, вирване з громади думок; іноді знечевя починав наспівувати старовинну голяндську пісню, щоб за мить її увірвати. Це вже не був стриманий, солодково чемний лестун, пильно наслуховуючий конфідент, діловитий крамар слів, зрадливих, із-за хмелю вигуків. Тут він був собою, був паном. Тут ніхто йому не смів наказувати. Тут не треба було мати чемно усміхненої личини, осьде у цій майстерні конфідент королеви Христини був мистцем Гондіусом, мистцем із ласки Бога, що тільки з Богом правується за волю: пронести мов найдорожче полум'я, Богом даний талант чи дати його нікчемній суєті на поталу.

— Чи не доволі, батьку, — промовила надокучивши собі, Ганна, — засиділась, мурашки бігають... Майстер озирнувся.

— Ще трохи, ще трохи, поки світло не вмерло... Гондіус приспівував, відходив і знов зближався до полотна, доторкнувся до нього кистю й кидав кисть, брався за другу.

Хмельницький закам'янів...

Навшпиньках увійшли люди в майстерню. Це був капітан Хмельницький із найближчими друзями — Гловацьким, Усевичем, Мрозовицьким та Ганджею. У чорній одежі стояв поруч нього Ахіллес. І орлевидий чернець Мокрський відбивав від козацьких жупанів своїм габітом.

Хмельницький закамянів. Перед ним, у глибині майстерні, проти високого вікна, що ним було непевне осіннє сонце, була з'ява. Цю дівчину бачив колись давніше, мимоходом, заклопотаний справами затуго, передаючи через Гондіюса листа до шведського рикс-царя Магнуса да ля Гарді. Тоді якось і не завважив її. Тепер вразила його своєю красою. Тягнула до себе своїм дивним посміхом, своєю красою. Тягнула полум'яною головою чортиці. Знав багато гарних паній, але ця краса була прикра, небезпечна й болюча, як доторк до вогню, до отруйного квіття, як вино, що дурманить.

Гондіюс завважив гостей. Обличчя скривилось непевною, лестивою усмішкою. Портретування скінчилось. Не радий був навіть, коли підійшли й дивились на полотно, де була як жива ця полум'яна з'ява, що вже підвелась, говорила й шаруділа важкими сукнями. Бо що, до ката, могли ці шорсткі вояки, ці рубаки із краю світу, із Диких піль розуміти в найнижній справі світу — мистецтві?...

Учні поспішили накрити портрет ганчіркою. Майстер витирає руки од фарб.

— Дивна єсть ця школа голяндських мистців, — сказав Мрозовицький, — дивишся і не можеш начувуватись, як оживає людська душа на полотні, в ривній мірі, розділена між світлом і тінню. Це не Рубенс, що накидає тілица без міри й числа, щоб тільки вразити пишністю й розкішню, шафує світлом, розкидає барви. Міру мистецтва знали тільки в Італії, а тепер хіба лише в Голяндії...

Гондіюс здивовано поглянув по козацькому поручнику. Цей посміхнувся.

— Кілька років тому зустрів я в Ротердамі мистця чародія, чоловіка м'якого й безталанного, але Бог йому кисть вложив у пальці. Він учив мене дивитись і вміти відрізнити маляра Богом натхненного від ремісника.

— Хто це такий, ваша милосте?...

— Майстер Рембрандт — тихо відповів козак. Хмарка пройшла по його ясному чолі, хмарка по мірній людині, що жила між тупими людьми і все життя змагалась за визволення від прикрої, непевної чолі.

Гримлячи острогами й шаблями, розсідались козаки у майстерні. Немов не хотіли покидати її лагідної тиші. Біліда Артеміда поривалась із псами вперед. Золоті зайці плигали по складках брокату. Пахло фарбами. Із кону зійшла Ганна, пройшла повз Хмельницького, потуплюючи очі, як велів обичай, вийшла в пустотливі проміні здоганяючи важку парчу, що шаруділа за нею, змагались із золотим пилом.

А Хмельницький, воїн, що не знав від років тремління душі, схвильованої непотрібною пристрастю, шагнув, що в цій кімнаті на нього чатувала спокуса. Щастя бо могло бути не лише в славі, викоханій у таємних задумах, не тільки в кипучій діяльності вічно молодого й незнаного спрагненої людини, але щастя могло бути й у знехотя киненому посміху, нехай справдивому, нехай короткому як спад блудної зорі, але любові як усе те, що не може здійснитись.

Але вмів здавити непотрібну думку, увязнити її, як молодого орла, що роздирав груди, шарпаючись на волю. Про щастя не смів марити. Щастя було для мистців. Він же покищо прагнув лиш могутности.

Він ще не знав себе. Він ще не знав до чого він іде, ще не вмів би окреслити тих усіх дум, що гнівним чарторисем шаліли в його душі. Він ще й не знав, на його справжній друг. Він накупав: це було як наближення далекої хуртовини, що тільки починає будити захмарене небо глухим рокотом грому, блідими, німовними відблесками зорениць.

Не було ще часу знайти себе, впорядкувати все те, що кублилось вогненным роєм у надрах душі. Війни та січі, турецька неволя, зтяги під різні прапори, суховій над степами, що запеклись кровю, вицікування й непевність, стільки стихій шумувало довкруги, стільки вихрив змагалось із собою! Теодот Габданк-Хмельницький ще не вмів сміти.

А тут чатували на нього. Знав, що вчора був осьде, де Нуас, секретар королеви Марії, що перед нею сам король мусів критись із своїми плянами. Диха баба комбінувала, накладала з еспанцями й цесарцями, змовлялась із магнатами, не терпіла кожного, хто ставав наперекір її замірам. Де Нуас їхав до Парижа, щоб знівечити те все, що Хмельницькому й амбасадорові де Брежі вдалось вчинити для справи святої війни.

„...в цій війні потуга Еспанії надшерблена, але не зломана. Еспанія підведеться знову. Швеція — союзник Франції, але небезпечний. Маючи Лівонію, Карелію, Фінляндію й північну Німеччину, де її сила ще зросла по останніх воєнних успехах, де її королівство загрозить колись його милості дуже християнському королеві Людовикові XIV., Септентріона — єдина сила, на яку могла б спертись Франція. Але й тут треба вміти вибрати союзників Московія — дичавина. Семигород — турецький підніжок. Річпосполита, перебуваючи в ярмі королевенят, забула серед

вигоди й розкоші, що Бог поставив її бастионом на межах християнської Європи...”

Так писав Хмельницький із воєнного табору у Фляндрії по закінченні кампанії до радника Теллісе, секретаря кардинала Мазарена.

І тепер у тиші Гондіусової майстерні, коли вперлись у нього чорні вуглики очей патера Мокрського, коли вірно гляділи на нього його товариші козаки, коли не зводив із нього очей Ахіллес, про себе ледіючи думи, круто спинився капітан Хмельницький. Тихо умер брязкіт його лицарських острог.

— Дрімає велика міць на сході. Дрімає мов лев, та страшна буде та хвилина, коли лев заричить. На весь світ його рик почують, на всі сторони. На три-чотири бундючній Порті, на пострах усім невірним. На морному й на Середземному морі. В малій Азії, в Палестині, в Нумідії. Бо станувши при своєму мужньому королеві рицареві Христовому, Володиславу, вдарить імпетом небувалим нація козакоукраїнська на османський світ. З Володиславом, володарем-воїном рушить і Венеція. Ракочій і Мультани й Володислав рушають. Займеться Хорватія й Сербія полутьми ребелії протитурецької. Під знаком хреста братів наші православні греки і всі християни, під чоботом яничара суцці підведуться. І буде це вікторія нелицарство — союзові націй дорогу до вічної слави покаже, в першій лаві до наступу під Христовим прапором ідучи.

Повіяло вихром з моря. Сурми й літаври заграли. Прапори й бунчуки розмаяв південний суховій над волками й корпусами. Сколихнулась земля, заспітали дороги. Крикнули злякано кречети під хмарами запеклось сонце сходу на гнівних колюбринах і фальсонетах. Рушили у грім барабанів мушкетери. Заіркали аргамачи кавалерії, пишної й барвистої, по-

чувши вопит. Переступили перші стежі Дністер, Прут, Дунай. Брама Азії й Африки відкрилась перед переможцями. Знову сповнялись мрії Ричарда Львиного Серця, Людовика Святого, Балдуїна. Господень Гріб падишахів та богдыханів визволявся від лютої наруги. Чудесні столиці спалахнули гніздами самоцвітів: Тегеран, Істамбул, Багдад, Дамаск, Калькута, Пекін. І над півмісяцем мечетів, над капищами поган, над пагодами Брами й Будди заяснів знак вічності, знак Джерела чистого, знак Сина Божого Тріумфатора.

Була пізня година. Гулко кричали варти. В Артусовому дворі не розходились гуляки й п'яниці. Вікна Господи „Під великою головою” були темні, сліпі крім одного: на самій горі. Там ще не спав капітан Хмельницький. Міряв, самотній і похмурий маленьку кімнату раптовним кроком. Було тісно йому тут. Спрага докучала. Клекотало у грудях. Палило їх. Відчинив вікно, — вихор із моря, осінній, хуртовинний, прелютний смагнув йому чоло. Далеко на сході була Варшава. Там десь, у замку, не спав, терпів на гостець, а може забавлявся з наложницями король. Там десь у своїх світлицях писав листи до кардинала амбасадор графа Микола де Флессель де Брежі. Відсовував Річпосполиту від Іспанії й Австрії, докінчував діло склеєного ним миру у Штундорфі й Бромсебро. Там — у Варшаві також, мабуть, не спав ще резидент найяснішої Сеніорії Тієполо, другий після Брежі, приятель Хмельницького. На півночі — за морем, в бібліотеці упсальського замку дискутувала, мабуть, юна королева Христина із філософом Декартом, королева — причинна. Ще далі, зовсім далеко, не дрімала мабуть, ще чоловічок, до якого Хмельницького щось тягнуло, до якого мав пошану, подив, може навіть заздрість — Олівер Кромвель. Цей умів відважитись

Цей перейшов Рубікон. Не даремно Хмельницькому стільки розповідав про нього у таборі під Камбре, його агент, мандрівник Броун.

І знову було темно, вітряно, самотньо.

Хмельницький кинув оком на недописаний лист. Глянув на розгорнені книги: «Інструкція для облоги фортець» Целляріюса, „Підручник для шику піхоти”... Нетерпляче здавив долоні, аж хруснули сугуби. Тріснув дверима, важко зійшов по сходах, що рипіли серед темряви. Опанчу рвонув вітер. В льоху Артусового двора сиділа варта, граючи в кості на бубні. Мушкетери зірвались, віддали шану. При столах, далі, за димною мрякою розсілись шкотські одоробала. Бранденбурзький поручник обняв маркитанку Марту. Шкоти, з регіменту Чорного Лева, співали все тієї самої своєї пісеньки:

...Фатум тягне до війни,
це фортуна — пані...

— Хмельницький, Хмелю!... — гукнув п'яний Ведежа Нога, зочивши капітана, — ходи, побесідуємо. В нас весело...

— До нас, лицарю! — писнула Марта.

Але Хмельницький нетерпляче знизав раменами, завернувся й пішов геть.

Не звикати було до самоти, до безсонної ночі. Свічка танула, чадно було від її нагару. Вогник блукав по гардах розвішаних шабель і рапір, іграв з різьбою на пістолях. Капітан сидів довго за столом, з терпким, мов у ката обличчям. Був бо катом для себе самого. Кував години самоти як лезо шаблі. Коли б міг знати, що готує йому фатум? Коли б міг розрубати його постановою, як мечем, гострою й немилосердною!

Було все ще темно. І в душі і над цим тихим місцем, над морем.

Тільки над ранком Хмельницький заснув. Спав горілиць, розкинувши руки, коротким вояцьким сном. Під головою було сідло, як у поході. Хмуре було його обличчя, жовте, нездорове. Проміні, прoderшись не- сміливо крізь вікно, пестили вилиці, чоло, важкі по- віки, затиснуті уста. І здавалось тоді, що спляча лю- дина лагідніше та крізь сон усміхається.

IV

В СУЗІР'І СКОРПІОНА

1.

Минали дні. Соймові роки в Варшаві вже почались, як донесли мандрівні купці. На Волі зіха- жінками й дітьми; в Варшаві стало глітно й шумно, на-диво войовничі, прибували пани-посли й сенатори, легко хапались за шаблі й вивідали на голос послух божевільному королеві. Було бо три завдання у коро- левенят: зменшити ще більше королівську владу, ско- ротити ще більше його доходи й не дати йому зброї до рук, щоб раз на завсіди відхотілось йому авантур- ничих плянів та небезпечних комбінацій. Партія коро- лев розгорнула широку діяльність; не шкодовано ні золота, ні меду, ні обіцянок. Обдаровувано панів щедрими упоминками, поєно челядь і чернь до смерти, роздавано староства й ґрунти на Подніпровю кожно-

до галицького друга ще з походу в Семигород з Лівонським, Семена Височана, до Івана Виговського в Луцьку, до амбасадора Тієполо і графа де Брежі, до радника Гелліє в Парижі...

...Осінні вітри розгулялися на морі. Від кількох днів стояли сильні шторми, біля Ругії розбилися два кораблі, від тижня не приходили до Данціга голяндські та французькі газети. Під зиму не було б гаразд виходити в похід, але все одно, раз відсурмлено, треба було йти. Турчина навіть легше бити на снігу. Після вікторії у Фляндрії, здавалось Хмельницькому, що війна з татарвою та з турками буде легкою, тим більше, що така сила проти них вставала.

Петро Гловацький, рйтмайстер, відвів Мрозовицького до високого вікна, що займалось приморком. Сонце криваво горіло за срібними візерунками.

— Кепсько буде, коли короля зламають магнатами. Гірко буде капітанові пережити це...

— Шкода говорити, — промовив Мрозовицький, перейнявши укохане капітаном прислів'я; — він вірить у свого Володислава як у Бога. А цей Марс ніщо інше як спорзний Сатир...

Гловацький схрестив руки на панцирем закутих грудях.

— Оповідав Ахіллес, що електор Бранденбург курфюрст Фридрих Вільгельм, володар бистрого пістолу й твердої руки. Хоч молодий, а далеко піде.

— Цього не знаю, — відповів Мрозовицький, знаю лише, що простий вояк, трибун із люди, іменний чернець більше сьогодні зможе, ніж король. Батько нована голова. Олівер Кромвель, Мазарен... Хмель не одважиться й снити про таке..., а міг би...

І Мрозовицький-Морозенко зашепотів палко, криваючи серце, смілими мріями скипіле.

— Був колись у імператора Фердинанда генерал Валленштайн, знаєш його, рйтмайстре? Коли Густав розгромив цесарців у пень, аж із жалю старий помер, Валленштайн цесарство рятував. Зорі йому це віщували. Але й попри фатум йшов, спалахнув волею як багаття. Розгромив союзників Шведів під Люценом бій, що в ньому Лев Півночі опанував Чехію, Шлезьє... Хотів прогнати всіх іспанців із Німеччини, змести всіх князків та кошовенят, великої справи підоймався, великі мрії виходив, не ждав на призвіл Фердинанда, як наш батько на призвіл Володислава чекає...

— Але смертю за це заплатив, — похмурно промовив Гловацький, — я тоді в Празі стояв із затяжкою. Згодом мені полковника Бутлера, що Валленштайна вбив, показували...

— Проти зір не міг іти. Погасла зоря Валленштайна, дюка Фридляну, але може зійшла вже зоря Хмельницького, сотника Чигирину...

— Замовкли обидва. Скрипіло перо Усевича. Капітан диктував вривчасто, швидко, що навіть Усевич, в писемі, не міг поспівати.

В кімнату вбіг Реміг'ян Сурін, низькавий драгунський поручник із золотим чубом. Боявся придивити до капітана, що важко підняв голову над плечами. Сурін був блідий.

— Вашність капітане, Котровича найшли хлопцями за Лангартовою брамою. Мертвий — шаблями в сердегу.

— А листи? — Нема, пане капітане...

— Реміг'ян Сурін відступив, боячись, щоб батько не вдарив із пересердя. Але Хмельницький мовчав. Дивився перед себе, не бачив нікого. Кинуто йому в обличчя. Чатували на нього, чатували між чужими й між своїми.

Перехопили його листи до короля, таємні листи. Не хотіли, щоб король міцніше станув на ногах, почувши силу легіонів Хмельницького за собою.

Гондіус, конфідент королеви шведської, писав того вечора кавалерові Магнусові де ля Гарді, що його приїзд до Генадума конечний. Хмельницький бо виглядає на мужа рішеного діяти, наперекір усьому.

2.

Партія шахів ішла далі. Шамшів пісок, одміряючи години, тихі години в Гондіусовому домі. Свічки запалювали кармазиновим блиском очі Гондіусових предків, що статечно визирали з поза золочених рам. Горів ватран і тріщала соснина, вистрілювала розжевленими скалками. Затишно і тепло було тут, у паризькій господі, за цими високими вікнами, при вині, що грало в келихах, при шатах, королівській грі. На дворі змагалась осіння непогода: даремно виглядали морці Ельмових вогнів, прикро було бутти на морі в цю пору.

Вільгельм Левассер де Боплан, чекаючи на свою чергу до шахів, підійшов до величезного глобусу поритого дрібними буквами. Моря, ріки, озера, країни, міста й фортеці рисувались на ньому таємничими викрутасами й цятками, розкриваючи дивні всесвіту. І цей глобус, проєктований Бопланом, ризиком Гондіусові учні на хосен завойовникам, купцям, морякам і політикам. Боплан торкнув кулю, вона почала звільна вертитися.

— Китай... Монголія... Тибет — колиска Тамерлана... дрімуча Сибір... шлях орд Атилли... гуни, готти, вандалі... свеви... Україна ближче. Московія — протині тора країна півночі, велика глуша між Європою й Азією. Волга... пустельний край Надкаспія... Татарія...

— А Україна, це все те, що тягнеться від Волині...

Крим, Палюс Меотидський... тиха ріка Танаїс, Доном посполито звана... і там живуть козаки... На півдні величні гори Кавказу... *Loca deserta* при гирлі Бористену, ось-де вже топче тирсу степів бистроногий козацький кінь... Молдава й Волощина — васальства Порти... А Україна, це все те, що тягнеться від Волині та Подолії аж за Дніпро... нинішній палатинат Києва, Чернигова, Брацлава... але це ще не вся Україна... вона сягає за Карпати, аж у Семигород, до Тиси й звідти ген по Танаїс.

— В моїй книгозбірні,— промовив Гондіус, гріючись біля ватрану,— найдете універсальну космографію пана Тіве й зовсім певно Агріппу д'Обіне з його історією, коли, інженере, хочете доповнити ваші відомості про цей чудесний край...

Боплан посміхнувся. Хто ще міг доповнити відомості про Україну йому, що двадцять років проміряв її вздовж і поперек, вивчив її люд, простудіював усе, що з Україною було колинебудь звязане? У той час, коли панове Тіве та д'Обіне з книг вивчали цю землю, він, інженер, вояк і політик тягом двадцяти років намагався збагнути душу цієї дивної землі та її мешканців у натурі. Але він хотів інтригувати похмурого еспанського гідальга, дона Йоахима Альфара Гонзалеса, геданського резидента таємничого дона Кастеля Родріго, амбасадора Мадриду в Варшаві, куди вислано його для перестудіювання заплутаних справ Септентріонів. Еспанець виростав у кімнаті хижим кондором. Крила його киреї стовбурчилися і тіль їх чудернацько рисувалась на килимах дужими вимахами. Хмурість чорного Ескуріялу, притьмареного сумерком імперії, приніс сюди кастилієць.

Ахіллес, що грав із патером Мокрським у шахи, як звичайно щовечора, з цікавістю підвів голову.

— Ваша милість знає,— дещо кепкуючи, посміхаючись йовіяльно, говорив Боплан,— що на цих прос-

орах над Дніпром височилась колись могутня держава Києва, а нею володіли князі, яких кров тече в жилах французьких королів, внаслідок одружіння короля Генриха I з Анною, донькою могутнього Ярослава. Ця держава доходила до Дунаю, впиралась у кавказькі гори, а на півночі сягали аж до Білого моря... Це Святослав, один із основників імперії Києва, Цезар Руси, корив племена Болгарії й диктував умови східньоримським імператорам...

— Королі Галича й Володимира приймали корону від Христового намісника,— докинув стиха патер Мокрський, не відриваючись від шахів.

Еспанець байдуже слухав, кивав головою. Гордо-вигній, призорливий усміх блукав його сухими устами.

— Дивна річ,— сказав він,— нація, маючи таку велику державу, не вдержала її й перебуває, як ви самі говорили, під ворожим пануванням...

Боплан запихкав сердитіше.

— Україна завсігди прагнула волі. Останні сімдесят літ в Україні це роки невгавних воєн і реbelieй проти польської кормиги. А щоб знати, чому Київ, тав, не слід забувати, шановний лицарю, що ця нація боронила власними грудьми цілий християнський світ проти невірних... Україна мала своїх Егмонтів...

Еспанець зморщився, але з чемности не сказав нічого.

— Северин Наливайко,— продовжував Боплан, захоплюючись,— один із них. Він умер на варшавському ринку лютою смертю: його зварено живцем у мідяному баку...

— Згадайте, мості інженере, криваву вечірню Трясила, учинену полякам,— перебив його Ахіллес.

— *Resurgere aut mori!* Таке гасло козаків! По останніх реbelieях Павлюка й Острияниці можна судити про непохитну волю козацької нації визво-

литись із під польського ярма, не дивлячись на кри-
жаві трибунали, що їх вчиняють губернатори Над-
дніпрянщини, польські коронні гетьмани...

Нещадний вогник блимнув в очах еспанця.

— А може по таких лазнях ці ваші гези Сеп-
тентріонів укоїлись раз на все?...

Боплан grimнув кулаком по столі, аж проли-
лось вино й збагрянів.

— Ваша милість, шляхетноуроджений лицарю!
Живемо в часах, коли багато народів пригнобле-
них рвуть кайдани й підносяться з упадку: Нідер-
ланди, Португалія, Неаполь, Богемія, Каталонія...
одні успішно, другі ні, але всі з однаковою жагою
волі! Час працює для України, і ви згадаєте моє
слово, милостивий пане, що за рік, за два, Україна
буде вільною республікою, як стали нею Нідерлан-
ди!... Де пролилася кров за волю, там воля мусить
прийти!...

Обгоріле поліно в ватрані тріснуло, іскри розда-
лись і снопом бризнули по кімнаті. Від їх малинового
сйива спалахнули на глобусі *Loca deserta* України.
Тясьмин, Кінські Води, Жовті Води...

Згадка про Нідерланди, двічі вже кинена не-
обачним інженером, що захоплювався й іноді не вмів
володіти собою, вщертг вразила дона Альфару Гон-
залеса, що бився колись в армії Спінолі й пережив
ганьбу здачі Бреди. Гнів палахкотів його худим об-
личчям. Та політичний глузд не давав йому висказати
того, що думав.

— Польські королі мають клопіт із наддніпрян-
ськими провінціями, це нам було відомо. Проте не
гадаю, що ця степова химера буде такою вже страш-
ною для Річипосполитої. На все найдеться спосіб.
І не несподіванка для мене, що ви, інженере, з такою
симпатією говорите про козацьких ребелізантів.
Схизматики вам близькі, хоч і ви, як зачувати, впи-

зли не одну золоту карту в аннали боротьби із ко-
зацькою анархією, що її переможно зводила Річпо-
сполита...

Боплян спаленів:

— Я служив королю, я виконував його волю, але
це не значить, що я поділяв погляди поляків на Ук-
раїну.

— Святіший Отець Іннокент X, дарма, що коза-
коукраїнська нація живе в схизмі, також ніколи не
одізвався політики Річипосполитої...

Одізвався патер Генцель Мокрський, кінчаючи
партію.

Олександр Ахіллес, що весь час мовчав і при-
слушувався уважно дискусії зареготався. Йому спало
на думку, що Генцель Мокрський, якого побут тут
і Геданумі йому все видавався незясованим та таєм-
ничим, якого він знав із якоїсь незбагненної любови
до капітана Хмельницького, зміг би, чого доброго,
станути на боці козацьких ребелізантів проти своїх
козацьких одновірців. Творились дивні речі в світі.
Скардинали Рішеліс й Мазерен попірали протестан-
ти і єднались із протестантами в Німеччині. Невже
Генцель Мокрський міг би стати колись „сірою
схизматицькою Козакоукраїни?... Єзуїт,
авалось, по успішній партії, дрімав у фотелі. На про-
гастім, розумнім його обличчі грали блиски від
ткни. Очі мав закриті. Пальці, по звичці, перебирали
Патер. Про що думав, що розважував козацький
тер, український брат Ісусового товариства? Уста
що тихо шепотіли: *enite, benedicti, patris nostri posside-*
regnum illogurque... За вікном лютувала хуртовина.
Щоб привернути давніший затишок у господі, Ахіл-
лес запросив Боплана до шахів.

В одній із світлиць Артусового двора сиділи Мрозовицький та Усевич. Облишили Хмельницького самого, серед листів та паперів. Хотів бути самий, в останній час, особливо. Був якийсь причинний, хотів їхати до якоїсь відьми в Марієнвердер, що про неї йому колись жартовливо говорив Гондіус, або до астролога Герберта цур Мілена в Кенігсбергу й порадितись зір. Фатум докучав йому. Ця людина не могла зважитись на постанову. Її весь світ був замкнений в надії на Володислава. А проте, може таким тільки видавався, бо хто міг збагнути, що таїв у душі. Жив під знаком рівноваги, коли ще доля не сказала йому ані „так“, ані „ні“. Не числив успіхів, але не мав і особливих невдач. Прислухувався, радився, розважував і єдине, що здавалось, було певним: війна, свята війна, що її прагнув, забувши себе самого.

Та Мрозовицький не задля того покинув любий Париж. Там у старовинній Лютеції, залишив усе. Паризьке сине небо, паризькі тісні вулички, що круто спинались на горбі, до церкви св. Геновефи, куди ходив щодня, водограй Медіців, де просиджував із Ронсаром у руках цілими годинами, горище кварталу св. Якова — до всього цього звук і не міг би вже ніколи покинути. Підстаростич теребовельський був твердої вдачі. Фортуна так зальотно посміхалась до нього: кінчив студії в Кракові й Падві старанням доброго батька, пробував у королівському дворі, читаючи королеві, Ренаті Цецилії, Петрарку, але коли зажадали від нього, щоб змінив свій обряд, прадідівську грецьку віру, відмовився і, спалахнувши, багато гірких слів наговорив канцлерові, схопився, навіть за шаблю в приявності короля. Відбув за це вежу й мусів покинути Річпосполиту назавжди. І мо-

був і забув у солодкій Франції, де так легко віддисло, рідну землю. Слухав у Коллеж де Франс писав дисертацію про античних мудрців і другою батьківщиною був йому Париж, куди починали переселюватись із Італії музи.

Та зустрів земляка, магістра Івана Усевича, що разом із ним ходив на курс риторики й видав граматику рідної мови власним коштом, вважаючи, що нема рідним наукам і мистецтву можливості розвиватись під рідним небом, із-за нецтва жорстоких гнобителів, слід леліяти їх хоч би й на чужині. Цей знак Марса уроджений: зтягнув Станислава Мрозовицького у корпус Хмельницького, записавши його в реєстр у капітановій квартирі в Тіонвілі.

І разом шанці еспанські штурмуючи, під ворожими бомбами, Піндара, барда перемоги, рецитуючи, в холодній ночі на дюнах, у передній стежі леліяти та про стиль Ціцерона розправляючи, кровю Станислав Мрозовицький, прозваний Морозенком, теребовлі та Іван Усевич із Житомира.

*

Палахкотіли ковші з запаленим лоєм. Пороли чад маленькі корвети та галліони підвішені під склепінням. Приходили жолдаки кляли нещасливо, обтирали заболочені ботфорти, жадали вина. Було од шведських райтарських шоломів, колегійських делій, і бранденбурзьких драгунських коле-

Відкинувши опанчу, бистро глянувши по світлиці, Шоттус Кіттус Скоттус, шкотський рйтмайстер. Шу- Мрозовицький цікаво приглядався його

почварному обличчі. Він встиг вже був пізнати його, цього мовчазного, хмурого шкота. Під прикрою личиною мав ясну душу. Кохався в грецькій трагедії, у гекзаметрах пливкого віршу старовинних. Жив Антигоною й Едіпом, тремтів, рецитуючи репліки Еріній. Життя, буйне життя людини, одержимої жагою й пристрастю, пошматованої долею, розпятої власними забагами, поривами й вічною боротьбою зі собою, бухало полум'ям від старовинних. І Кіттус Скоттус найшов людину, що могла його зрозуміти. З Мрозовицьким відпочивати по жолдацьких буднях, живучи спорно серед неуків і простаків.

Посміхнувся (вишкірилась прикра маска, жаска личина).

— Я тебе шукав, юначе, — він сів до столу, стріпонував із капелюха бризки крапель; — добре єсть видно, добре бути в теплі, добре, коли друзі з тобою...

Мрозовицький подав йому, посміхаючись, томик Корнейля, що починав у Парижі входити в моду. Кіттус Скоттус скося глянув.

— Волю вдатись до джерел. Це наслідування старовинних нагадує мені малп'яче парадкування перед дзеркалом. Старовинних не можна наслідувати, їм наподоблятись. Інше щось потрібне, от як це потрапляє пан Шекспір з лондонського „Глобусу“, преталановита bestia... заля ричить, заля ридає, заля шаліє... Але тепер не це. Тепер (посміхнувся знову) забавимось трохи коштом Ціцерона. „Проти Катіліни“ — прецікава книжечка...

— Волю Тацита, — промовив Усевич; — Ціцерон бундючний мов павич, а Тацит спокійний, як кожен мислитель, що не дбає про суєтну славу...

— Може прийде час на Тацита, — задумано сказав Скоттус, — справа в тому, що ось-де вербують добрих гравців...

Мрозовицький знав у чому річ. Кіттус Скоттус

увів гру, що велась у Геданумі. Обіцяв грати осередком партію, коли всі програють.

— Слухайте, хлопята (він присунувся ближче до них), не озирайтесь і продовжуйте розмову про Тацита, може тут ще й інші сидять, та хочуть нас слухати. Капітан Хмельницький почав гру, але єсть проти нього гравці непогані. Один піхур уже грає...

— Маєте на думці Котровича, нині посіченого?...

— Може й його, — блиснув соколиним оком Усевич; — кепсько давати ворогу наперед свої карти. Вони грають на дичину. Лови продовжуються. Показуйте капітана, щоб був обережним. Єсть і серед людей люді, що люблять золото й легку славу...

Усевич пильно глянув йому в очі. Рябий та орлеподібний, рвався, мов молодий яструб із тенет. Сірі очі крижано мерехтіли. Кіттус Скоттус посміхався, дивився на нього.

— Що ти за один, чоловіче, — сказав прикро Усевич; — що ти до нас ідеш з порадою? Як нам знати, що Кіттус Скоттус за-одно?...

Кіттус Скоттус погладив сіру щітину бороди.

— Чи я з вами за-одно, чи ні — це все одно поки-нь мені не знаю гаразд, за що ви. Капітан Хмельницький мені не друг, але й не ворог. Та темні його очі. Хто їх збагне? Але, хто зна, може й нам доведеться колись разом у полі, в одному казані кашу варити. Буря нас пригорнула й виколисала, усіх рабів у бурі ми всі зросли, бурю сіятимемо, й далі рабів казав собі раз „так“, то ніхто не змусить казати „ні“. От і все. І більше нічого не скажу, за-одном...

Кіттус обняв шорсткою долонею гарду палаша й стиснув її. Дивився не на друзів, а кудись, в далечінь, зда-

валось, не був з ними, в цій кімнаті. Як з буремної теміні виглядало його обличчя, моторошне обличчя потвори й бісівським вогнем горіли його вузькі зніщи. Бура й простір, ніч і пожежа, кара й помста майнули ними...

...Повернувся знову до приятелів, зітхнув, надпив вина.

— За братерство націй! — Світло промовив він: — гай-гай, спалахують на побоевищах Європи вогні. Підводять з різних сторін люди прості, з черні — різники, броварники, кожумяки, селяни. Прикро буде панам. Не одна їхня голова злетить. Твердий день надходить для них. Скажіть капітанові, нехай добре дбає. Він може підняти чернь. І тільки з нею зростає не з кармазинниками. А тоді може й я приїду помагати...

І, підвівшись та приклавши руку в рукавиці до шолома, загорнувся в кирею й вийшов, розкинув брязкіт острогів.

4.

Усевич похитав головою услід шкотові. До езопівської мови не був мистець. Яку гру грав Кіттус Скоттус? Кому служив? Кому був ворогом, кому приятелем? Чому так обережно говорив про капітана Хмельницького? Чи мав із ним давні справи й таємниці, чи що-лиш сподівався їх мати? Все ще було темне, все ще було неясне...

Мрозовицький проте торкнув його злегка й показав очима. В куті, під корветою, що плила по розвинутому грайморі хмільних голосів, жолдацького роздобарювання, спорзних жартів, учтувало декілька людей. Раз-у-раз приносили туди жвавi слуги Аргуса сового подвіря страви й дзбани з вином та брагою.

Миловидний панок у чорному одягу, надягаючи шовковисту борідку й покурюючи трубку, що звільна входила вже й тут, над Балтикою, у моду, посміхнувся й кидав скрізь каправими перстами. Плечима до Мрозовицького й Усевича були притомні. Миловидний панок частував та шаблі. В чубах їм здорово курилось, хоч ще були обіду, але сам прийшов сюди недавно. Зиркаючи на лицарях допитливо, вивчав їх кожного зовні, зважував, хто що вартий. П'яна мла сповивала цю громаду, лиш вилискували із-за неї голені козаків, горіжились чорні чуприни та мерехтіли раз-у-раз золоті сережки в усі котрогось із них. Кармазинна братія частувалась тут із чорно-аристою-купцем, писарем, корабельним арматою, у кожному випадку з чужинцем, а хто він був, Мрозовицький, ні Усевич не могли збагнути. Семенко зловив на собі пронизливий погляд людинки, що прищуливши каправі очиці пильно гляділа на нього вже давно, ще тоді як був шкот. Пошепочув із сусідом, а в ньому Мрозовицький пізнав Барабаша з реєстрових, хороброго рйтмайстра, який, поручники й хорунжі з реєстрових драгунських мушкетерських хоругв, між ними Семен Затарський, метушливий шляхтич із Волині, Аксака — сарського ханського роду, Филон Джулай, почорнілий від південного сонця, що в важких походах та в сарських каторгах-галерах вщерть попало його. Семенко — що ще позаторік уперше з Хмельницького Парижа їздив підписувати умову. Хлопці сміливо імениті й шановані, але без політичної ласи на легко життя, на питво, золото й діло. Мрозовицький покликав служку.

— Хто буде оцей каправий, у чорному, козацький гість?...

Служка вклонився, моргнув хитрим оком.

— Його милість Себастьян Адерс, голяндський пан, у дорозі з Варшави до Амстердаму. У нього грошей не злічити. Кажуть, гарні інтереси поробив на сході, в Персії чи, бува не в Москві... Меткий пан...

Мрозовицький відпустив службу.

— Якщо цей голяндець поїть братерство, значить чогось потребує, завважив Усевич; а Барабашеві оце вже давно непевно світяться. До Потоцького пише листи.

— З такими, що в непевні інтереси вдаються, капітан повинен коротку справу вчинити, — сказав задумано Мрозовицький, — під лід воду пити. Коли роки в Варшаві, особливо раді королевенята старшин підкупити. Барабаш і Забузький за дуката батька продадуть. Щож до цього Адерса, то це птаха, видко бита, з очей йому мерзота глядить. Попильнуємо його...

— Попильнуємо! — луною озвався Усевич підвівся.

Був час поспішити ще до посіченого Коротовича, що лежав спливаючи кровю і мабуть доходив у тюрмі борі. Лікар казав, що може до рання ще протяжити.

Ішли мовчки. Вітер змагався. Зривав киреї. Сніг лице гострою мжичею.

...49 року перед народженням Господа нашого Ісуса Христа, — сказав дзвінко крізь вихор Усевич, — Гаюс Юліюс Цезар перейшов ріку Рубікон, що ділила його провінцію від Італії. Вирушив на Рим. Помпей, консулі й сенат утікли до Брундізію. Цезар змусив сенатські війська до здачі й опанував Рим.

Морозенко спинився, продержав шапку.

— До чого це ти, друже?...

— Усе до нашого батька-кункатора Хмелья...

кинув через вітер і дощ Усевич; — коли б я не вив, що він із цієї глини, з якої ліплять Цезарів, б не пішов за ним аж сюди. На Рим пора рушати, Морозенку...

— Але перше заки йти на Рим, треба перейти Рубікон. Чи подолає Хмель перебрести його?...

Вихор поніс слова панцирного товариша Мрозовицького. Він поніс ген до моря, сірого, розгніваного, що бунтувалось і вило в теміні.

*

Богдан-Зиновій Хмельницький, невідомий сотник чигиринський, оставшись на самоті у своїй кімнаті, на горищі, кинув, зламав гусяче перо. Не міг бо писання. Недотепні були латинські речення, непереконливі. Думи, мов змії крилаті, билась у косе чоло, шарпали його своїми вогненними крилами, не давали спокою. Вставав, міряв кімнату великими кроками, — сутулий, згорблений вовк, — сідав знов у крісло, слухав як виспіває десь зозуля години, як шумить дощ по даху, підводився знов і ходив. А ні — не хотів читати книжку, що лежала поруч „Підручник для артилерії”, „Інструкції для артилерії”, невеличку книжечку в сап'яновій обгортці, утрехтського перекладання й відкривав навмання. Читав „Коментарі до Історії галлійської війни”.

...55 року, Гаюс Юліюс Цезар обороняє Бельгів проти Узіпетрів і Тенктерів, що перейшли Райн і відбиває їх. З двома легіонами переправляється він до Британії, але здобуває лише невелике побережжя. На другий рік він знову висаджується в Британії на цей раз з 5 легіонами і змушує британського князя Кассівеляунуса до здачі. Тимчасом повстають

у Бельгії Ебурони, Тунгри, Нерви та Тревери під проводом Амбіорікса. Цезар переходить удруге Райн, щоб запобігти нападів Свевів на Галію..."

Читав і не міг дочитати до кінця ніодного розділу. Непокоївся, клетотів вулкан дум у надрі душі. Рубікон — кривава, кармазинова ріка, невелика річка, але вже зараз за нею, по той бік, була влада й слава. Треба було її лише взяти Рубікон! Хіба не мав кожен такого Рубікону в своєму житті? І він, не Цезар, не Олександр, не Густав Адольф, а незнаний, нікому невідомий сотник чигиринський стояв над прірвою тієї своєї бистрої, фатальної, червоної річки й вагався? Чорна імла, а в ній блиски блискавиць, вогні пожеж. Коли б до ранку, до сонця скоріше, до сонця, що продере цю чорну завісу й гордо, переможно зійде над рівнинами. А там де сонце — там влада, перемога й слава.

Вагався, бо не міг зірвати кайдан. Був як людина, що йде наосліп, чує сонце, але не бачить ще його. Хоче, але не може, не сміє, навіть не вміє посміти. Так усе складалось для нього, не було нікого, хто б його штовхнув до діяння. Володислав — крихка, його недужа, замріяна людина. Мазарен — скритий, обережний, підозріливий. Ракочій — самий себе непевний, заляканий, ще нездатніший сам щось вирішати. Радивил — лестивий, але фальшивий, вичікуючий. Тієполо — щирий, палкий, але безсилий...

І нікого не було довкруги нього. Нікого. Тільки він сам один, над тією фатальною річкою, де рішалося його майбутнє, все його життя. Треба було її перебристи. Треба було. Інакше — була загибель, пуста, смерть.

На гібернах лежали легіони, його — Хмельницького, — легіони, кращі воїни Європи, легіони вірних, що ждали лише наказу. Ті не вагалися б, ті пішли б

темінь, не ждучи світанку. пішли б на смерть, під малинових прапорів, у глухий рокіт бубнів, рев... Пішли б, куди їх повів би лишень.

— І поведу! — крикнув на голос Хмельницький, вступив на стіні велетенською тінню, вигукнув який до себе, хриплим голосом, перегорілим від вогняних задумів, від накипілої в грудях жаги: — Пішли, бо так треба. Коли ніхто не піде, сам один

Відчинив вікно навстіж, бо було душно. Хотів відшпунтувати колета, але забув, що мав ще панцир на собі. І станув, убраний у залізо, жадібно пучи вогонь і дивився в похмуру листопадову ніч і не міг розвирити її. Ні одна зоря не замерехтіла йому в очі, ні одна не блиснула срібною надією на небі, ні одна зоря його, вірна зоря капітана Хмельницького, не вазяв постанову.

5.

Застукано в двері. Хмельницький поволі обернувся — прокинувся з глибокого сну. Була пізня ніч. Не числив ні днів, ні ночей. Його відвідав Ахіллес, людина, якої Хмельницький останнього часу не бачив. Може тому, що не міг ще досі як слід відгадати сказати йому — товаришеві з кривавих років — спрагненому твердої постанови, а найголовніше — сказати йому, що ця людина мов демон вступувала йому вже четвертий тиждень грішні й спокійні слова, манила його сміливими мріями. Ахіллес повертався від Гондіюса. Сів у крісло, вставив на стіл свою чорну кирею, шпаду й рука-

виці, сидів випростуваний, сухий і, як завжди, лукаво усміхнений. Оповідав про суперечку Боплана з еспанським гідальгом, про обережного майстра Гондіюса, що не спішився встрявати в дискурси, волюючи знати більше чужих думок ніж розкривати свої. На мить, при згадці про Гондіюсову господу, Хмельницький, що вже давно там був, подумав про Ганну. Ця думка майнула йому прудко мов стріла, вогненна скалка. Автім, що було по тих думках? Ще одна спокуса, ще одна причина до відтягання постанови? Спалахнути на мент і згаснути чи пристраститись на довго, забувши про все, що було докруги, що може ще, невідоме, полум'яно-страшне чекало його?

Проте думав про неї. Залишив удома, в Суботові дружину, сумирну, господарну й рахманну жінку, що може з усіх друзів була його справжнім другом, бо вірила в нього найбільше з усіх — без застереження, без нервувань. Вона, як і пристрасть його до неї була спокійна й тиха — золоте, певне себе, спільне праліто. Але Ганна — це не було українське підсоння рахманности, це не була українська краса. Вона хвилювала, манила як солодкість гріху, як терпкава солодкість того всього, що ще не пережите й не відоме, вона втомлювала. Й відігнав від себе цю настирливу, некликану думку.

— А пани в Варшаві все контрадиктують, — проказав Ахіллес знехотя, іграючи турецьким пістолем, що враз із усією зброєю лежав тут, на купі, в неладі: — твій протектор, добрий король Володислав, мості капітане, у великих тарапатах...

Хмельницький ходив по кімнаті-кліті. Дзвеніло остроги.

— Чекаю, все чекаю, невже зламають його? На Божі рани! Чи знає він, що його жде, коли контрадикції королевенят не зломить? Не може бути, не

може бути. Розписано затяги, гармати ллють день ніч, посполите рушення стягають до Львова. Низ капіт! Чи знаєш, вашмось, що буде з Низом коли король контрадиктують і війни з Туреччиною не буде?...

День і ніч ця думка його непокоїла, загризала його. Ахіллес спокійно дивився, як мучиться ця морстка людина. Але не находив милосердя для неї. Сама собі винна у всьому, ніхто інший. Хай би забув, перешті, на мить про Володислава, цю дитину, що вогнем грається, нехай би раз став собою. У цьому мав Ахіллес свою, нікому невідому мету.

Хмельницький круто до нього повернувся. Спачув.

— Знаю, що скажеш мені! Вуха мені гудуть від цього. Не говорять просто, але натякають, немов немовившись. Всі, всі мов один! Але шкода говорити, не бувати цьому! Хочете, щоб я як hostis і proditor виступив? Хочете, щоб я матір-Річпосполиту вкрав, у провалля кинув її? Хочете всі, щоб Низ відняв? Підійму, чом ні: на це мені Бог сили дасть. Вчиню colluvies безмежну. Повідь, потоп крові! Всі бо підуть за мною, всі, як лише гукну, бо нікому терпцю не стає: чернь, сірома, попи, ченці, міщани, шляхта від панів великих, Річчюпосполитих сабутих і переслідуваних (є й такі) до нікчемних картабеллятів. Від Бихова, ген на Білорусі, до сакотт, від Сіверщини по Татри запалю вогонь, хоч бо, гай-гай замки й монастирі горіли б! Вогнем мечем пройдемо, старих і малеч вигубимо, іменем королівським приборкаємо шляхту, королівство черкешанське настановимо. І допоможуть нам, чому ж би й ні — московський перший піде, тільки знаку чекає. Прости Господи, Крим рушить з нами. Але що ж того, пане рігмайстре, що ж з того? Руської крові руської, доброї крові, алеж і Річпосполита мені

матір, сто разів мені матір і це мене болить, а ніщо інше!...

Важко зітхав. Горіло чоло його. Хриплий голос рвався у кімнаті кривавими згустками, немов із надри чорної, нещирої душі виривали йому слова. Стискав голову руками.— Може й шкода було йому говорити,— подумав Ахіллес,— може помилявся він, думаючи про цього мужа інакше. Може ще не варта було mangiare un frutto non maturo, мовляв хитрий Арноні. Але дарма, що раз закілчило — мусіло доспіти.

Так, мусіло доспіти...

— А що ж дала тобі, капітане, твоя матір Річпосполита, що за неї так вогнем гориш, так живим розпинаєшся? Що дала тобі, крім кривди сугубої?... Чи за всіх так говориш?..

Капітан сидів окраєць свого твердого вояцького ложа, схопивши голову в долоні.

Здрігнувся, відняв руки від голови. Хмари побігли його чолом. Хижо збіглися й розлетілися, як татарські криві шаблі-чорні брови. Ні, того не міг знати. Того, що кровю запеклось. Того, що сам пережив, але давив у серці. Тисячі козацьких трупів, стяжених, на палі настромлених, у в'язницях заморених, почетвертованих; села й міста попалені, поруйновані, сімі розсічені, роздерті, немов по татарським налеті — матері без дітей, жінки без чоловіків, сестри без братів. Де польський кінь ступив, там трава не росла, там лиш дим і згар, кров і зойки. Козацтво, міщанство, селянство закабалені. Попам польські вояки сверлом очі сверлюють, церкви в жидівських орендах. Матір — церква православна! Трени, трени гіркі лити, гіркіші від долину за тебе!...

Так люблинській унії, урочисто польськими па- нами запряженій, розєм священний між обома націями порушено.

— Шкода говорити,— глухо промовив Хмельницький,— проти Річпосполитої не піду...

Але Ахіллес кинув — іскра вже спалахнула. Може вже вона давно тліла, повзучи сухим, вираженним південним сонцем, наддніпрянським степом.— Проти матері діти йдуть, коли неславить сімю,— казав Ахіллес,— а Річпосполита не матір тобі, Хмельницький, а мачуха — соромницька розпусниця, проти цілої Європи. Діло обнови треба починати, як усі починають. Залізом пали нечисть, руйнуй, не шкоди — людські руки зруйнують, людські руки потім збудують. Всі бо сміли, а ти один не смієш, сновидо. Капітане, що фатум тебе до великого діла обрав, скажи? Хотів і міг, але не смів!

Недаремно Ахіллес у вільний час читав книжечку істориків Макіявеллі. Знав людей, знав, де їхня слава, де їхня сторона. І насолоджувався тим, що кожне слово його дратує, мучить капітана. Цей дивився на нього не знаючи, чи глузує, чи справді вірить. Але казав про фатум його збентежила.

— Боюсь, рітмайстре, бо що я за один, щоб обидати? Чи ж справді фатум таких обирає як я — кожному невідомого козака, мало вченого зтяжця...
— А Лютер, а Кромвель?...

— ... а коли хто хоче проти фатума йти, бо й таке треба не таку силу мати як я маю.

— Ти ж казав, що з Низу стопятдесят тисяч вояків підняти?...

— Я не про те. Я про свою силу, власну. Не легко стати такою ваготною на плечі брати, як гадаєш? Гидри

не мають, безголової гидри Ребелії, colluves полум'я- ти. Доки король у мене єсть, доти не важусь сам

підняти, великих діл підойматись...

— Ахіллес збагнув, що капітан уже починав жалувати, що забагато, може, сказав йому. Частку своїх

потаємних дум відкрив перед ним. Схолонув. Менше хотів говорити — більше слухати.

І ще не зовсім упевнений у тому, що він знає істотні, потаємні капітанові пляни, все ще обережний, мов змія, що підповзає до сусла, розгорнув Ахіллес перед Хмельницьким плани „Вовчої ліги”.

6.

Яку гру було грати капітанові, що попадав у ці цупкі тенети інтриг та цих усіх „великих підприємств”, як їх називав кардинал Мазарен?

Зайда з провінції, як Макіявеллі, Борджія, Бембо — здатен був кардинал, теперішній володар Франції на все — на велике й мале. Прямуючи до своєї мети, не спинявся перед нічим. Треба було зломити раз на все Габсбургів і Іспанію. Треба було твердо засісти в Німеччині, в Італії, на Піринеях й над морем. Треба було користуватись Швецією, але мати на увазі, що ця спілка може стати небезпечною, доки Швеції не шахуватиме хтось на сході. Його грі перешкодила його ж вихованниця, ним протегована поліролева Марія, що не лише не вела кардиналової політики в Польщі, але й виразно працювала проти нього, притягаючи Польщу до Іспанії й до Австрії та накладаючи з Визначними, що починали фронтувати в Парижі. Це була хитра, легкодушна, несправедлива, невдячна й недискретна жінка, „не королева, а мужичка”, як писав про неї амбасадор де Брежі. Вона збирала опозицію проти короля, щоб здійснити свій потаємний задум — підюдити шляхту до замаху стану й стати єдиною володаркою в Польщі.

Ахіллес хотів запитати Хмельницького, чи такі давали йому кардинал сто тисяч людіорів на козацьку реbelieю, але не посмів.

— Кому ж урешті служить ця людина? — по-

думав про себе Хмельницький і слухав далі, відгоршуши щипцями нагар на свічці.

— Горобці цвіркочуть про твою спілку з кардиналом, капітане, — сказав посміхаючись Ахіллес, — допоміг йому здобути еспанські Нідерланди, чим змив нездобутий вал для Франції. Ти допоміг йому здобути Дюнкерк — ключ до моря. Доки Франція не матиме моря — їй нема що мріяти про поконання Іспанії. Також і на шведському дворі, у вільний час від філософічних диспут із Декартом, говорять багато про тебе, капітане...

Вулицею пройшла варта. Чути було брязкіт панцирів і галябард, сміх і голоси — потім усе стихло.

— І Швеція й Франція раді тебе й твоїх козаків убити. Та ти дорожись, мості капітане. І пильнуйся: твої голова в кардинала й у канцлера Оксенштієрні, щоб забагатіти твоїм коштом. Але єсть ще одна сила, що дримає, як і ваша, козакоукраїнська, мості капітане...

І Ахіллес, цей впевнений, зрівноважений і непохитний воїн-політик, що вмів маскуватись, спалахнув. Він заграли й йому, кришилось, бризками розсипавсь, сліпучими, гострими бризками розжарене за його слів. Хмельницький принишк.

— В крові, в димі мушкетів і гармат, серед зойку елементу карається нещаслива, безталанна німецька дівка. Армії переходять нею, армії розбійників, маро-марів, волоцюг — палять села й міста. Двадцять ві років найкривавішої війни! Здається, ніколи, ніколи не підведеться з румовищ цей край, пошарпаний, поділений, загарбаний чужинцями. Але, слухай, капітане, мене! Час прийшов, щоб і ця земля відродилась. Вірю в це так, як ти віриш у свій край, капітане, бо за нього терпиш, за нього себе тортуруєш.

Єсть бо володар, що Німеччині шлях до слави покаже...

— Хто ж це такий, рйтмайстре? — спитав Хмельницький, затаївши віддих.

— Фридрих Вільгельм, курфїрст і електор Бранденбурзький...

Ахіллес прошепотїв це імя й замовк. На його смаглому чолї блукали промінї. Між хмаринами. Був увесь у мрії, в майбутньому. Прагнув. Так болюче, так жадїбно, мов скупар, прагнув.

А в цього другого — у капїтана Хмельницького — вилискували в темних зїницях скалки, мов ватри в далекому степу серед ночї.

Були обидва мрійники.

— Між нами, — продовжував Ахіллес, — Рїчпосполита, рїч нічия, рїч посередня, нїяка, незясована. Франція й Швеція далї — мов шуліки з витягненими кігтями. Бург і Ескурїял — заплїснїлі, з непогаслими хижацькими мріяма, проте вони не в силї вже чогось піднятись. Семигород, Литва, Москва — дрібне це й дике, не посміє ніколи снити про славу. Тїльки ми — двї нації, Богом обранї, Богом так важко каранї, бо грїшні, маємо один шлях...

Він замовк і допитливо глядїв на капїтана. Але цей сидїв непорушно, камяно. Так як на полі битви, просто в очї смертї дивлячись. Бо нікому не вїрив, тїльки собі. Нїяким словам, нїяким запевненням, нїчїї щиростї. Бо був як вовк між вовками. Бо чекав завжди удару й хотїв завдати скорїше, нїж зазнав би сам.

Та сходами зарипїли кроки. Хтось бїг наверх, спїшно. Застукано.

— Ввїди! — спокїйно сказав Хмельницький.

В кїмнату ввїшли люди: Мрозовський, Усевїт, Гловацький, Нестеренко, Ремигїян Сурин. Кїмната заповнилась мужами, в залїзо убраними, що брязко-

— Сойм зїрвано, мостї-сотнику Хмельницький!

тіли нетерпляче шаблями, подзвонювали острогами. А з ними разом, із хуртовини й мжичі прийшов чоловік, у польській делії та в кунтуші, в опанчі накинених на плечі, озброєний і заболочений.

— Соболю! — гукнув Хмельницький і встав до нього з простертими руками, — Іване Соболю, звідки тебе Бог несе?...

— З Варшави, — втомлено сказав шляхтич, скидаючи опанчу, — просто з років соймових. Соїм зірвано, мості сотнику Хмельницький. Король досить учинив шляхетській контрадикції. Конституція шоститижневого соїму прийнята, всі затягнені відділи розпущено, а тих, які не розійдуться добровільно, наказано як ребелізантів сікти. Обіцяно, що на пізніше ніколи ніякі затяги не будуть чинені, ніякі війни без згоди панів послів і сенаторів не будуть проголошені, ніяких чужинців, як пакта конвента велять, при королю бути не сміє. А гвардія королівська не більше як 1200 мужви виносити буде...

Іван Соболю, шляхтич київської землі, проказав це все і, смертельно втомлений, сів у крісло. Гнав бо з Варшави день і ніч, щоб друга, чигиринського сотника, якому на вістці залежало, як найскоріше сповістити.

Хмельницький був громом уражений. І, щоб люди не бачили його обличчя, яке шарпнулось нелюдським болем, відвернувся до них плечима.

Тихо було в кімнаті, хоч мужів було там не мало, від стін до зубів озброєних, що одним віддихом дишали. Кував годинник пізню, дуже пізню годину. І чекали всі, що скаже капітан. Він стояв біля вікна, кремезний, крепкий, з широкими упертими плечима, з важким карком тура, стояв і приборкував себе. Так унівець, у попіл розсипалось, розвіялось з вітром усе, що леліав. Надія. Віра в людину. Не залишилось нічого. Тільки він і нудьга.

Ще блиснуло його обличчя в пільмі, у сьайві догори свічки, коли обернувся до друзів. Обличчя до-сине як блискавиця.

— До Артусового подвіря!

Накинув кирею. Припняв шаблю. Шарпнув двема. Всі розступились.

Побіг у темнь, у ніч, у безвість.

НАД РУБІКОНОМ

1.

Резидент найяснішої республіки Венеції сеньор Арноні затирав руки. Метелиця заволокла снігом вежі Йоганісової церкви, присипала вузькі вулички за Коровячою брамою, де мешкав резидент. Настав грудень 1646 року, суворий та сніжний. Вість про зірвання сойму в Варшаві, про обернення великих задумів короля й його спільників графа де Брежів, амбасадора Тієполо та папського нунція в Варшаві де Торро внівець, наповнювала Арноні невимовною втіхою. Він відніс блискучу перемогу над своїм су-перником Тієполо. — Рада республіки віддячить йому за те, що зумів перешкодити химерним божевільним плянам мрійника Тієполо й не допустив до Балкан та на Близькому Сході. Торговля з Левантом не зазнає ніяких перебоїв...

Хмельницький та його козаки перестали бути

безпечними. Як зачувати, козацький капітан, із друзями, вже четверту добу, безпересталі, день і ніч перебував у Артусовому дворі. Мабуть із жалю, що його надії на війну тріснули мов миляна банька. Мабуть, пиво й мід плили струмом і Геданум уже мабуть не бачив такої гульні. Арноні був спокійний за п'яних людей: він знав, що з трьох ставин, які переходить нетвереза людина — ягняти, вовка свині, ця остання найменш небезпечна. А, здавалось, що цей чорний бенкет козаків наближався до третьої стадії, коли люди втрачають свій божеський світ і повертаються до блаженного стану природи. Правда, козаки почали ставати буйними, це була стадія лева, коли потурбовано чужоземних затяжців, вони непокоєсно міщан на базарах рубашними жартами, кричали та криками, але ще їх не грабовано. Сніг присипав калюжі крові, що денде виднілись після бурди. Козацтво починало розгойдуватись до розриву. Але все це не було таке страшне, ба, менш страшне ніж ті чорні хмари, які вдалось розігнати з похмурого неба Септембріонів. Як доносила авіза, король Володислав швидко заспокоївся, переможений шляхтою й гонив лисами та вовками по Уяздові цілий день, щоб енергійно з головою поринути в п'ятику й розгул, як робив його приятель капітан Хмельницький у Геданумі. Цю людину можна було вже раз назавжди виселити з реєстру небезпечних людей. Володислав дивачів і дитинів, здоров'я його, надшарпане і розпустою погіршувалось з дня на день, так Адерс і Арноні спокійно звітували в Парижі, що король вже нікому не буде страшним, а час його полічений. Щождо капітана, то Адерс не трактував його так легко як Арноні.

— Це людина одчайдушна й дитина степів, — сказав він до еспанського агента й до Арноні, попи-

ваючи з ними добре італійське вино з оплетених тростиною пузатих пляшок,— такі люди живуть на-строями: сьогодні вони в проваллі чорної розпачі, але завтра вже, дивись, бадьорі й повні божевільних думок. Ці люди не знають рівноваги. Діяволи володіють ними. Хмельницький може запиватись із черню, але протверезиться, обілле голову кількома відрами води й готовий до діяння.

— Це кавалер неймовірної фантазії,— завважив Дон Йоахим Альфара Гонзалес,— у нас такі люди, авантюристи з вдачі, завоювали Америку. Хмельницький надавався б на ватажка конкісти.

— Чому не спробувати, шановний друже,— вкинув посміхнувшись Арноні,— може б Хмельницького можна було намовити на службу короля, що в його королівстві ніколи не заходить сонце, тобто Іспанії?...

— З радістю,— сказав еспанець,— я напишу до Ескуріялу про це...

Він не зрозумів жарту. Адерс і Арноні зареготались. Отже ж це вони якраз склали епістолю від короля Филипа до козаків, пропонуючи новий контракт, щоб переманити їх од Хмельницького.

— Це не звичайний зтяжець,— сказав Адерс,— це людина, що має собі щось на думці. Йому, коли був із семигородцями в Богемії, царці пропонували подвійний жолд, щоб перейшов із козаками на їх бік. Так він посік власноручно послів. Сердитий пан.

Адерс споважнів.

— Бранденбурзький агент, Ахіллес, виїхав учора до Кельну над Шпревою, тобто до Берліна. Ця хитра бестія підготовляє спілку Хмельницького із курфюрстом.— Вільгельм Фридрих, молодий хлопець, але міністрів має не поганих і за діло береться жваво. Побачите, що він ще багато лиха накоїть своїм тепе-

ним союзникам шведам. Це одно. Друге: з Варшави дають знати, що Осолінський й Радзейовський йти на все, навіть на коаліцію з козаками й старарами, щоб зломити королеву й королевенят. Варшаві перебуває на таємних нарадах шляхтич Київщини, один собі Юрій Немирич, людина великебети, що покладає всю надію на Хмельницького. Третє, з Семигороду прибули сюди люди Ракоци на чолі з Шандором Бегеєм для розмов із Хмельницьким, але так як і Радивилові люди, між ними майстер Гангоф, чекають поки не протверезиться. Четверте: Мангус де ля Гарді, довірений шведської королеви знаходиться в Копенгагені по дорозі до Данії, щоб бачитись з Хмельницьким. Як бачите гра йде далі, Вовча Ліга організується як слід.

— Що пропонуєте, дорогий друже? — промовив Арноні, прищуливши очі.

— Наша акція продовжується як передбачено. Всяку ціну мусимо усунути Хмельницького. У проміжку козацтва треба висунути нашого приятеля, про якого я вже вам згадував нераз — Івана Барабаша. Він спокійна й зрівноважена натура...

Ми покищо маємо провід у грі. Наші очі й вуха слухають... Ні Ахіллес, ні Хмельницький, ні граф де Рейж, ні Магнус де ля Гарді не ворухнуться так, щоб ми цього не знали...

Адерс ягнятково причинив каправі очиці й білі, вкриті пилком руки його ясніли на чорному оксамиті скромного вбрання. Цей чоловічок держав добре в своїх руках Барабаша й невдоволених капітаном офіцерів.

— Чи можна вірити йому? — Голяндець кивнув головою. Барабаша знав ще часу своєї першої подорожі на Низ, позаторік, коли пляни турецької війни тільки народились в буйній Хмелевій голові. Барабаш — честолюбець та прагнений слави не міг стерпіти того, що не він,

а Хмельницький вибивається між козаками, а крім того носив до нього люту уразу за терпке поводження у фляндрському поході. Він, Адерс, зумів його переконати, що спілка з королевенятами дасть йому більше пільги ніж конспірація з Хмелем: Барабаш віддавна старався про нобілітацію.

Інших Адерс цупко держав у руках, зобов'язавши їх грошовими позичками та борговими листами.

— Козацька бурда назриває,— поінформовував він спільників,— сьогодні пють, але завтра вже батимуть собі лоби. В цьому заколоті матимемо руку, що зуміє й Хмельницького досягнути. Барабашеві обіцяно гетьманство, він піде на все; єсть у нас у запасі й Леслееві шкоти, недотепні й тупі, але вміють сікти, нівроку...

Чернь вже хвилюється. Недаремно відпущено кілька добрих калиток з еспанськими реалами й цехінами на брагу козакам...

— Хмельницький має приятелів...

— Баніт Мрозовицький не сміє безкарно вступити на територію Польщі, а тут за його лоба ніхто не впімнеться. Усевич навіть не значиться в реєстрі Гловацький, Нестеренко, Сурин сидітимуть тихо... Арноні поправив на пальці перстень, що бив сяйвом.

— Ви згадували про якісь звязки Хмельницького з краєм. От цей самий Немирич...

— Немирич, Виговський, Соболь, Стеткевич і вся православна та аріяньська ребелізуюча шляхта враз із Кисілем, воєводою київським, що сидить на двох стільцях, не дуже охоча до тих усіх комбінацій, що пахнуть хлопським бунтом, кровю й пожежею. Без Хмельницького вони нічого не почнуть і раді будуть, що не встрягли в халепу. Козацький корпус із Барабашем, на всякий випадок, кинемо з Геданума у Богемію, під цісарські накази...

Еспанець і венецієць подумали разом, що цей шкар, голяндський банкир умів зручно наставляти й пастки. Мабуть у ньому текла жидівська кров. Вмів багато дечого передбачити й трудно було його заскочити знечевя. Був учнем славного амбасадора Нідерляндів у Істамбулі, Корнеліуса Гаги, який накладав свого часу з козаками. Але Адерс перешив свого вчителя: той хотів їх використати, цей рагнув їх знищити.

— Розпочато справу добре,— засміявся Арноні,— кінець діло хвалить. З Богом, друзі, кінчимо. Йому було спішно до Гондіюса. Крім справ, що везали його з шанобливим майстром, хотів бачитись з Ганною, злою, лукавою красою, що дратувала й накладала його.

Сніг поросив. Ішли в сумерк люди в ведмежих, лисячих вухатих шапках і хутрах. Червоне сонце сідало за Гательсбертом. В Марійській церкві вийшли на ангелюс. Еспанець набожно перехресться. Може й його частка була в ділі спасіння Сходу.

2.

Біси й змії вселились в Хмельницького. Таке ставало з ним: западав на шаленість, коли йому не давали, коли не міг подолати злої долі, тоді весь світ ставав поперек дороги й було темно й чорно й холодно. Утопив би жагу в війні, у кривавій січі, але в війні не було, то ж топив її в вині не знаючи міри. Четвертий день і четверту ніч учтували, не встаючи за столу, в Артусовому дворі й лячно було глядіти на Хмельницького, що горів увесь, а найпаче в очах, в устах та шалених, де блимали сині, пекольні вогні, якби хтось, що це біси заволоділи ним. Бо на Хмельницького вивертали свою пив, не на славу. Відвертались друзі, відвертались у ньому (деякі з них ніколи й поду-

мати не посміли, що коли-небудь його в такому стані побачать), а вороги розпаношувались.

Душею уболівали за нього Мрозовицький і Усевич. Ті, давно відірвавшись від низової вольниці, звикли, як і водиться скрізь, мати в міру в річах. Нехай би в душі було порожньо й навісно, вмiли не показати зневiри й розпачі, а п'янство не було гідне їх. Умiли, за європейським ладом, не виявляти своїх пристрастей. Краще було, коли кублились пекольним вогнем і димом у душі, шарпали й катували її, ніж мала би йти між людей неслава. Були при капітані, але жаль стискав їх серце, коли чули його розмови, бачили братання його з черню, коли волю давав він пристрасті, не памятаючи про те, що всі на нього дивляться, добре собі закарбовують у пам'яті всі його необережні слова й призбирують їх, щоб потім, коли може, зужити для приватної користи.

А інші, здебільша, поховали вже Хмельницького. Коли ще всі, тому місяць, були переконані, що цій людині судилось довершити великих діл і запобігали щиро й не щиро його ласки, то сьогодні, після зірвання союму, вважали його мерцем. Він зів'яв, не встигши розцвісти. До того вражала його неповедінка. Одним із людей, гірко розчарованих, і то не лише в Богдані Хмельницькому, але й усіх справах Сходу, був інженер Левассер де Боплан. Говорив усім, що відтягає свій виїзд із-за невикінчених карт України, які збирався рити Гондіус, але, в дійсності, ждав остаточного вияснення справи турецької війни. Коли б король Володислав переміг панство й вирушив із Хмельницьким та сусідніми володарями на Порту, Боплан був готовий закинути всі свої пляни й повернутись знову в Україну. Але тепер вже не мав що робити в Геданумі. 6. грудня, на самого св. Миколи, він наказав челяді вмить позбирати майно, підкувати коні зимовими шипами й, одягши добрі вед-

— Біси і змії вселились у Хмельницького.

межі кожухи, дарунок московського царя, попросився з майстром Гондіюсом, що в нього стільки гостював. Йовіяльний француз не скривав свого глибокого жалю й урази.

— З капітаном Хмельницьким не годиться мені прощатись, коли він запив. Мав я про нього гарну думку, як про мужа великої кебети й незломної лицарської вдачі, таким хочу його заховати в пам'яті. Бачити ж його в такому стані не пристойть. Побажайте йому від мене всього доброго та вмовляйте повертатись у рідні сторони. Має гарний хутір, гарну сімю, гарних синів, тож нехай боніфікує Суботів — цеж бо золоте дно...

— А що ж з великими плянами, мості інженера? — запитав, мирно склавши руки хитрий майстер. Інженер кволо махнув рукою.

— Короля Володислава й Хмельницького спарувати б. Обидва — вогонь, але вогонь соломяний. Не таким братись до великих плянів. Щодо короля, то я ніколи не вірив надто у нього, але Хмельницький міг би заграти в Септентріонах не останню карту. Але зломали його...

— Вашмосьт почекали б хоч на Петра Шеваліє, кардиналового секретаря, — говорив Гондіюс, підсаджуючи інженера в сани й добре обгортаючи його ведмедями (зима бралася люта); — цей може привезти з Парижа добрі вісті...

Але інженер хитнув головою. Смішно виглядав із своєї вухатої, хутряної шапки: личко як яблучко, рожевеньке й пуцулувате, а на ньому вусики й борідка наче приклеєні, припалі снігом. Навіть на в'ях сніг, бо мело здорово.

— Нічого з того не буде, мості майстре; кардинал не дурний встрявати в непевні авантюри. Він грає тільки в певну гру. А тут, у вас на сході, один лиш хаос і в ньому найкращий гравець пропаде...

Сніг замітав дорогу, присипав криті санки, вершків, що супроводили Боплана. Віз він назавсігди України своє, двадцятилітнім важким трудом зацарьоване, майно, віз свій скарб: карти України, картини в цілій Європі, віз таємне, ще не публіковане рукокоханіше діло свого життя: рукопис „Опису України”.

— Прощавайте, майстре, нехай Господь має вас своїй опіці!...

— З Богом, мості інженере! До побачення...

Але Вільгельм Левассер де Боплан, інженер Володислава IV сумно хитнув головою. Виїздив назавсіди. Ніколи, ніколи не повернеться він у цю країну, що йому ненавидів за її хаотичність і дикість, але й любувався як свою другу батьківщину.

— Рушай!...

Шарпнули сани, покидаючи затишне подвір'я Гондіюсової господи, де на кружганку стояв господар свого дому, його доньки й учні. Бистрі коні шпарко вїхали в заметіль, що змагалась, королівського інженера, понесли на захід, у Францію. України він більше ніколи не мав побачити.

Гондіюс довго глядів услід інженеровій валці, поки вона зникла за поворотом, край церкви св. Бригітти підійшов у господу.

— Гай-гай, — повагом промовив він, не то до інженера, не то до своїх, — помиляється шановний пан інженер. Завчасу ще нам пана Хмельницького, доброго пана сотника Богдана Зиновія поховав, завчасу...

Він підійшов до розп'ятого на підставці полотнища, відгорнув шмату й поглянув на накинений на стіну портрет, тому кілька днів, капітана портрет. Малював його в панцирі, в шоломі, з тією ж еспанською програстою, чорною мов смола бородою. Не подоляв йому він таким. Хотів би його малювати в ко-

зацькому одягу, у жупані й хутряній шапці як при- стоїть вождеві козацького лицарства.

— Гай-гай, пане інженере, — знову говорив Гондіюс, агент королеви Христини, — не знаєш ти України, хоч і прожив там двадцять літ. Не пізнаєш ти й козаків і козацького батька, пана Хмельницького. Що пє, сердега, правда, але що з того? Пє завсіди, коли мусить те чинити, чого не хоче. Пан Хмельницький це пекольний гуляка, мості панове мої. Він неначе ця студена бездонна морська глиб: непорушена вона, хоч над поверхнею шаліють вихри й хуртовина...

— Ваша правда, пане майстре, — промовив тихо влєсливо патер Генцель Мокрський, що ввійшов сюди непомічений, з другого ганку й тер собі носа, що по червонів від морозу; — Хмельницький, от як я на нього гляджу, людина небудешна. Він переростає всіх людей, що довкруги нього, іноді здається, що не цього світу він син. Можна сказати про нього, що народився на те, щоб панувати... Так я сказав раз і не відступлю від мого слова...

Тихо стало в господі. Пильно поглянув майстер на єзуїта-ченця. Тихий, радісний вогник майнув його очима. Може й він мав таку ж саму непереможну віру в козацького префекта, може був вдячний патєрові Мокрському за те, що все ще не втерів віри в свого учня. А може хотів перезоріти його таємні думки, його пляни й перезорів їх.

„...ця людина народилась на те, щоб панувати“... прошепотіла про себе руда Ганна, Гондіюсова донька. Що було між нею і Хмельницьким? Цього не міг ніхто знати. Але вона прагнула, вона так шалено прагнула скорити цю людину й прикро було їй, що Хмельницький, цей шорсткий воїн, який німів і ніяк- вів у її приявності, тепер не тут, а десь там із рубаш- ними своїми вояками й продажними дівчатами. Хо-

а б викликати того демона, що там шалів. Може був той самий демон, що з дитячих років бентежив, що не давав спати по ночах, намовляючи до гріш- них, нелюдських забагів і примх?... Кругом була груднева морозна ніч. І цвіркуни шаліли за піччю.

3.

Тридцять бандуристів козацького корпусу грали музику для своїх друзям. Синьо було від випитої оковитої, темно й душно від гамору й розмов. Кам'янів капітан Хмельницький при столі з найближчими приятелями- ротаренком, Шумейком, Ганджою. Сиділи опода- чені всіма рітмайстри, поручники, хорунжі й панцирні това- риші всіх хоругов — драгунських, мушкетерських, кавалерійських, гарматних і саперських. Кружляли по- чаші й келихи, містерно різьблені, у виді птахів- конів, лєвів роздираючих пащі, дзвеніла хруста- лова посудина, через краї лилось пінисте вино.

Вдарили бандуристи пісень веселих і скочних танку: садили козаки гопака, скинувши кунтуші й жупани, аж челядь сахалась і дівки верещали, аж стовпом ставав серед господи, але все це не роз- жало капітана.

Вдарили бандуристи думу про братів із Азова й злилась сумна оповідь, полилась срібними струмоч- ками через пальці бандуристам, журливо промов- лено серце зранюючи, сльози на очі витискаючи, про без- вісних братів у побігу з Азова, а вже другі озва- жили й почали, про Марусю Богуславку, а як дійшли до тихих вод, до ясних зір”, що за ними брачка, вивана з України в турецькій неволі тужила, не ви- чукали й мужі сивовусі, не змогли, пянством і так

розжалені мужі в залізо повбирани й заплакали, чу-
бами до стола дубового припавши. Нагадала бо їм
бандура, чарівниченька козацька, рідний край, від
якого відбилися, який уже й самі призабули, на чу-
жині, в димі й пороху пробуваючи, славу козацьку
відстоюючи.

Але й це не сколихнуло сотника. Каменем сидів
при столі, красну Гільду, данцігську дорогу повію
при своєму боці маючи, що його розважала всі
ці дні й не могла розважити, дарма, що в очах крилась
бездонна глиб янтаревого моря і руса коса як золота
змія виляся по плечах. Не того хотів капітан, не це
його пожежу вгасило б, той неспокій вічний, вогонь
пекольний, що в грудях скаженів...

Але ось замовкли бандуристи, перервали гру,
відкинули бандури на ремнях за плечі, щоб і собі
поставцем уста черкнути і вийшов Усевич, панцир-
ний товариш капітанів, поет з Божої ласки. Лютню
перекинув, аж зажеврїла, розсипалась райдугою бинд
на герді. Не знав бандури, на чужині живучи.

І заграв, співаючи. І всі замовкли.

Спочатку грав пісні старовинні французькі, бур-
гундські, провансальські й каталонські. Співав про
лицарські подвиги в битвах з Сараценами, співав
про Ролянда, що сам-четверт Ронсевалю перед на-
валою невірних боронив, співав пісеньки трубадура
Бертрана де Борна, що йому все було любе: й спів
пташок і шум потоків на весні й зелені луги й веселі
дїброви кучеряві, але найлюбішим, проте, був голос
сурми бойової, коли скликає лицарство в похід, на
ратний подвиг, коли йдуть, дзвонять панцирями
й мечами зброєносці й вірні ратники, коли сталь
тятєва, напнята на стрілу, коли сталь кришить
при зударі закутих лицарів, коли іржання коней, синє
море — ціль походу благовістить і весело шумлять
бойові, переможні знамена...

І ще співав Усевич, торкаючи ледви, чутно, лег-
— наче б цілуючи свою лютню, а голос його, як
труни дзвеніли сталеві — про великі діла минув-
них, про славу не смертєльну, здобуту лицарями
смітними: Сідом Кампеадором, Ричардом Леви-
Серцем, Альбрехтом Медведем і Людовиком
трим, а потім, легко відкашлявшись, стріпонувши
ротом, надпивши золотистого райнського вина, а воно
розрадило, розпочав нових пісень, що їх тут ніхто не знав.
А були то пісні нашої, княжої і козацької слави.
Були це не сумовиті думи, від яких сльози струм-
лють, а були готові були бігти, а були це пісні, від яких душа
встала як птаха, як орел, вирватись хотїла й
встала як кігтями й пронизливо кричала. Це бо про
предків по Чорному морю співав, про Яфето-
уноків, славетніх Олега дружинників, що щити
в Чаргороді прибивали, що аж у Табарїстан, на
своєю границю йшли, хозар і касогів покоривши.
І співав про раті проти лютих кочовників, та-
ко бої галицьких князів із ляхами, про Романа
руського, неподоланного князя, а кінчив Усевич
співом слави на новітніх лицарях, заспівав він
про преславних префектів козацьких, консулів запо-
карських: князя Байду Вишневецького, про Самїйла
Січуку й про Богдана Ружинського, про Криштофа
Сарвського й про Лободу та Шавулу, про Самїйла
Сарвського, що його вся Європа подивляла за
Сарвського вдалість, про Івана Підкову, що йому
Сарвський король голову відрубав, підступом до себе
привівши.

І ще співав Іван Усевич, поет козацько-ук-
раїнського ренесансу, не минав нічого. Про Сагай-
ського походи на Кафу й Москву, про січі козаць-
кі, про похід із гнобителями — польськими панами,
про Наливайку, Сулиму, Павлюка, Острияницю, Тара-
васила...

Йому кричав до вуха чорнявий Ганджа. Тряс його за рамя здоровенний Прокіп Шумейко. Шарпав його за руку кривоокий Нестеренко.

— Бунт в корпусі, пане капітане! Козаки видають тобі послух, всі збираються на раду вибрати Барабаша префектом! Всі хочуть до іспанського короля у затяг!... Вставай, мості капітане!

От де таїлась гадина! Ось чого допяла вона, вєслєлива, зрадлива гидра. Поки він мучився, загризав себе сумнівами, вони не дармували. Вони не дримали, його вороги. Вони й тут його забагнули досягти. Щоб ніколи вже не підвівся, щоб раз на все перестав бути небезпечним!...

Вовча ліга сипнула талярами, дукатами. Найшлись Юди. Козакові тільки б сікти. Він про Чіпанго, про Левант марить, він на Сан Домінго, Еспаньолю, у Мєхїко й у Перу піде, щоб тільки золото. Ця вічна війна, ця війна, що ніколи не кінчиться, його розбєстила вкрай.

Хмельницький опритомнів. Відкинув від себе Гильду, аж відлетіла в кут, розсипавши золото чудесного волосу.

Крикнув:

— Хто сміє бунтуватись?...

І всі сахнулись. Біс уже володів ним. Загуділи груди під литим панцирем, заскрипіли наручні. Потягнув рукавиці аж до ліктя. Джури вже чекали з відрами крижаної води. Не відгортаючи коміра, підставив їм голову, що горіла. Жбурнули воду раз і другий. Підвівся. Чорний чуб прилип до блідого чола. Вода стікала по обличчі, по вусах, по бороді, дзюркотіла панцирем, збігала на долівку. Але був уже ясніший, просвітлів. Озирнувся. Їх добра сотка стояла за ним. Може вагався деякий. Але були ті, що поруч стояли: Ганджа, Мрозовицький-Морозенко, Усевич, Ремигіян Сурин, Соболь, прибувши недавно з Києва, Нестерен-

Сотник глядів на нього з-під лоба...

ко, Шумейко. Вони були б з ним завсіди, всюди, до смерти, до останнього зітху.

За вікном шумувала повідь голосів. Сполох зойкав, лементував. Горіли передмістя. Данціг принишк у снігу, переляканий на смерть.

4.

Всі розступились. У залю ввійшов, спинився на порозі, а потім спрокволу наближався до Хмельницького рйтмайстер шкотів Кіттус Скоттус, званий серед козаків Перебийносом або Кривоносом. Вони відійшли до високого вікна, осяяні маревом. Офіцери залишилися біля стола, пильно стежучи за ними. Хмельницький глядів на Кіттуса Скоттуса, Скоттус глядів на Хмельницького. Чи мали собі щось сказати без свідків, один-на-один?... Кіттус Скоттус беззвучно сміявся, одними устами, покаліченими. І білі блискавиці без упину пробігали його чорними чолов'яками, за сірими бровами.

— Охляв, зовсім охляв ти, капітане, — промовив він нарешті, — охляв, пане капітане Хмельницький. Сотник глядів на нього з-під лоба.

— Та чи ти пізнав мене, бува, сотнику Хмельницький?

— Давно пізнав тебе, рйтмайстре Кіттусе Скоттусе, — глухо відказав козацький сотник, — таких як ти не забувають... Але я й досі не знаю твого правдивого імени. Одні казали, що ти дюк Монмаут, другі, що ти син нещасливої королеви Марії, Едвард Стюарт.

— Менше з тим, — посміхнувся шкот, — я для всіх Кіттус Скоттус, а для твоїх козаків я Перебийніс, таким я й умру. А ти пам'ятаєш 1623 рік у башті Едікулу?...

Хмарка перебігла обличчям Хмельницького. Він мав.

— Це справа давно минулих днів, але для мене так як сьогодні жива, — продовжував шкот, вийшов на вікно; — ми сиділи з тобою в турецьких панахах. Завдяки амбасадорові Корнеліюсові Газі мої ж гроші, які прислала моя дружина, пощадили нас підкупити яничарів. Я міг утікати, бо все було готове для мене. Але Корнеліус Гага мав широкі плечі, ти пам'ятаєш це, Хмельницький?...

Гул пняних голосів наближався. Прапор заграви вліт у хуртечі. Червень лиховісно відбивала від стін.

— Пам'ятаю як сьогодні, — похмуро відповів кавак, — Корнеліус Гага, Кирило Лукаріс і Габор мріяли про участь козаків у війні з імператором.

— Ми постановили, що не я, а ти, маєш скористатися з волі, щоб підняти козаків. Ми попрощалися з вами. Ти опинився на волі. Але як я потім зрозумів, ти був одним із перших, що підписали угоду з поляками козацького гетьмана. Я ж гнів далі зберігав...

Хмельницький глядів йому просто в очі.

— Мені Корнеліус Гага обіцяв тебе визволити, сказав коротко Хмельницький, — з тим я пішов до тебе. А капітуляція перед поляками це не твоя справа. Ребелія не мала вигляду на успіх, а я не хотів передчасно себе забруднити славою ребелізанта.

Того разу не знаю, — нахмутив брови Скоттус, — коли ти пробував утікати, мене ловили й калічили. Коли на четвертий раз мені пощастило збунтувати галерників й порізати турків, я опинився на волі. Але за цей час, тобто за п'ятнадцять літ моєї відсутності, моя дружина мене забула, мої діти пішли по шлюбу, моє майно пограбували сусіди. Я опинився на

волі, але без дому, без сім'ї й без батьківщини. Я десять літ ходжу звичайним затяжцем. Але я не забував ніколи про тебе, Хмельницький...

Капітан нетерпелився.

— Чого ти хочеш від мене, Кіттусе Скоттусе, я не маю часу...

— Підожди! — загрозливо заскрипів шкот, — ти й так у моїй владі...

Хмельницький гнівно глянув на нього. Це був божевільний.

— Мої шкоти лежать в Артусовому дворі. Леслеус стоїть у місті. Всі брами нами обсаджено. Люди, що викликали бунт платять і нам. Леслеус прирік їм сікти кожного, хто влізе в дорогу. Коли б я був мерзотником, я б замкнув тебе й твоїх людей у цій салі й посік би до одного, як курчат у курнику...

Хмельницький поклав руку на рукоять рапіри...але я цього не зроблю. Бо ти, Хмельницький, мій боржник. Ти прирікав Корнеліусові Газі підняти козаків; з вірою в тебе, я віддав свої найкращі роки, своє щастя, своїх дітей. Ти мені винен багато, Хмельницький, — те, що маю чинити, вчиню самий і Бог мені допоможе в тому, чуєш?...

Хвилину гляділи на себе два воїни, так як тоді, коли на учті зустрілись після довгих років. Криця заходила на крицю, кришилась, гнівно розсипалась іскри. Білі блискавиці снували між хмарами. Важкий був той погляд, ненависний, але смілий як погляд в очі смерті. Хмельницький збагнув, що з цією людиною поєднав його фатум. Він збагнув, що ця людина почварна й шорстка доповнює його ество: коли б він щось задумав, вона виконала б його й виконала б сліпо, бо знала, що вони обидва — Божий меч.

— Я піду з тобою скрізь, — прошепотів Перебийніс, — бо я вірю в тебе...

Хмельницький криво посміхнувся.

— Я не сміюсь, капітане, не сміюсь, як Кіттусе Скоттусе я єсьм! Бетлен Габор суворий був до вас козаків, він не любив вас, але він знав що ви маєте

молодість і залізо, що ви б залили Польщу, та що Європу, якби ви мали мужа розумного й силь-

ного. А старий Бетлен Габор був найбистріший

— Я піду з тобою скрізь, капітане, держатимеш мене як вірного пса на ланцюгу, а ти знаєш який я, капітане?...

— Що тобі до мене й до наших справ, рітмайстер? спитав капітан уже значно лагідніше.

— З вашого краю бе світлість. Ви врятуєте Європу, капітане, ви маєте молодість і залізо, а тут усе

стало в кволій жорстокості, в теміні. Добре па-ра і сікти, але тоді, коли це Божий наказ, коли Бог хоче — світ котиться в прірву. А я ваш

і вашу країну полюбив. Вони Богом обрані. Капітане, що вони світлість. І я йду за тобою. Не гайся, не барись! Чернець Лютер підняв Німеч-

чину і хоч криваве насліддя залишив, але кров омиемо й зійде сонце. Кромвель на наших очах зріс.

— Що судилось на другому кінці Європи довершити

ваше. Ось ці люди ждуть тебе, жду й я. І коли ти чуєш, підемо: в згар і дим, в пожежу, й руїну... — Чуєш, капітане, мене?

— Чую! — промовив капітан і мов сновиди промовив Перебийнісові руку.

— Рітмайстер Кіттус Скоттус, він же здогадний дюк

— Чуєш, він же Едвард Стюарт, він же почварний

Хмельницький друг — Перебийніс стиснув її. А стиснувши вихопив рапір і засалютував Хмельниць-

Капітане!

З рукою на пірначі, що стирчав за поясом, Хмельницький рушив до дверей. Його зоря сходила, мінилась серед темряви. Тісними лавами, добувши шабель, наче вовки йшли по боках і ззаду нього вірні офіцери. Ішли в темінь, де лютувала хуртеча й бунт козацької черні.

5.

Ще розглядаючи в Кельні над Шпревою старовинні (Августом Венделем риті) карти Септентріонів, де Україна пишалась мов красуня повногілля, праматір земля, молоком і медом текуча, між Дністром і Дніпром як колись Месопотамія між Тигром і Євфратом, збагнув Ахілес призначення цієї країни.

І коли не раз — не двічі промірював її кінно, коли палило йому авантюричне чоло сонце півдня, коли шуміли довкруги тирси безкраїх степів, тоді відчув ясно, що в лоні тієї землі рокоче. А то були Прометееві сили закуті. А то вони рвались на волю. А то вони гуділи підземним громом, бо це йшло повстання. Духа повстання над тією землею, колись такою коханою Богом, благословенно. Плуг на меч повсталих засіяні степи, сталю і кістями людськими. Сталю напоєні. Гай, гай, то ж бо то й жнива були тут на цих роздоллях нічиїх, що не мали начеб-то господаря.

Але він був — Господар. Він дрімав лишень на цій спочиває. Не знав самий, що тільки схотіти йому і нечувані скарби горнутиме до себе. От коли б цього Господаря дрімотного, що проти смажного сонця просто неба, в степу, в холодку камяної баби лежить розбуркати.

Готи були ось де. Готи мчали сюдою кінями. Готи

Наче вовки йшли по боках і ззаду нього...

грунтували тут царства. Готська твердість розплилась у скитській м'якості, — трясовинні. І тільки раз у тисячоліття будився Гот-воїн. Скидав полуду з очей, сонність-дрімотність, ледачість і глядів, перезорював далеч, степовий пірат, будівничий майбутнього.

Ахіллес бачив народження того суворого Гота. Раз у Варшаві, вдруге під Чигирином у Суботіві. Плохий сотник Зиновій Хмельницький Габданк повернув знечевя голову і це був він — не він, ватажок підхмелений та хитрий, ні — це в очах спалахнули далекі вогні: походів, воєн і тріумфів. Ні, таки він, тільки він ніс у собі забуту славу, мудрість тієї землі. Може це іскри волі, владного Господаря майнули тоді в бистрих очах? Рівність, погожість, спокій античних таїлась в ньому, в його сповидно буремній вдачі. Міг знати міру в речах і почуття вправа. Аджерж розчитувався в старовинних авторах: Цезар правив йому за вчителя воєнного мистецтва, Цицерон був майстром стилю, Овідій був розрадою в час довілль, стоїки — друзями в самотній мандрівці по суботівських левадах. Умів дивитись, умів оцінювати, вмів думати. Зосередилось у ньому: буйнопишна натура степового півдня, залізність гота, що прийшов з мряковинної півночі, витонченість латиняника, але не того, що прийшов через польську призму, а того, що через і з джерел Вічного ренесансу погожої Італії, з лицарської Іспанії, з французької яснопрозорости. Ось так гартовано і шліфовано душу Хмельницького.

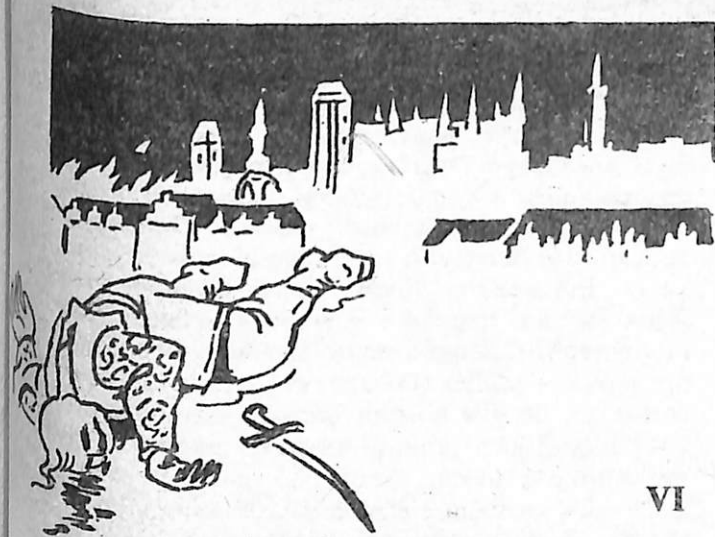
І ще раз, і ще раз не пошкодував битий гравець, вдумливий Ахіллес, що поставив на нього карту. Що раз ближче був до Данціга, щораз ближче, їхавши з Берліна сам-третій із слугами. Курфюрст Вільгельм-Фридрих дав себе нахилити до ставки на Хмельницького. В торбі віз Ахіллес листа електорського до запорозьких козаків. Електор славив козаків

геройські діла, подивляв їх відвагу й організацію, вірність предківській вірі і готовий був виявити заохочення, прийняття козаків під свою протекцію. Ахіллес знав вагу такого листа в такі непевні часи.

А далі йшло так, як не міг сподіватись. (За ці роки скоїлося багато дечого в його відсутності). Проривавшись крізь заметіль, що змагалася, покинув коня, впряг у сани, і ввесь засипаний снігом добився до Коніц, із вірним Адлером, бо другий джюра занеміг, втужений. В коніцькій обержі під сірим левом, впрягли коні, гадаючи другого дня стати в Данцігу. Ахіллес біля ватрану, завважили п'ятох телепнів; Ахіллес попробував шаблю у піхві, лист був при ватрані — головешка у ватрані тріснула й розсипалася по скалках. Телепні, з-горожанська убрані, мов довбня, підходили ближче, а тоді Ахіллес збагнув про що йтиме. Один схопив ослін і вдався по ліхтарі. Серед темені ринулись на воїна. Адлер зойкнув навмання з пістоля. Ахіллесові замekli; зойкнули леза в сьйіві соснини, що тріщала розриваючи червоні скалки. „Давай папери!“ — закричав і наступив грудьми на Ахіллеса, дихнув на нього паром браги, та його проткнула Ахіллесова рапіра, воздила, мов жука до підлоги. Лицар відступав до дверей. Другий збір прострелив Адлера в рамя. Сікли, сікли і кололи, перекидаючи шаблиці в лівицю, відбиваючись з-за столів, ослопиди, хоч мужлаїв було чимало і видко найманих підпоєних. Але розважати не було коли: Адлер вив мов кнур і в темені важко було розбирати. Ахіллес бачив до чого йде — могли його тут, прокинувши, мов курча проткнути вертелом і ніхто не згадує. Тільки знечевя в дверях станув велетень, ввесь сніг, сніг був на шоломі, на вусах, на віях і голосів морозом, мов хрусталь в келиху з холодним вином. Цей новий з початку не міг второпати. Тільки

коли гайдук високо підняв головошку, збагнули семеро збірів враз із гугнявим господарем та його батраками тиснули нещадно лицаря. Велетень, добув довжезну райтарську шаблю і почав сікти. Сік аж тріски летіли. Челядь підійшла ближче, ішла вовками, десяток райтарів, швед до шведа, біляві і довгі мов жерді з пятернями-лопатами. Навалились купою, зім'яли збірів, попростромлювали їм рапірами горлянки і ті лежали горілиць на мокрій від крові долівці, закотивши очі і харчучи у сконі.

Ахіллес засалотував. Визволителем був пан Магнус де ля Гарді, дворянин шведської королеви Христини, по дорозі зі Штетіну до Геданум, де мав батитись з префектом війська запорозького, капітаном Теодотом Зиновієм Габданком Хмельницьким, а від збіра, перед його песьчим сконом довідався Ахіллес, що наслано на нього гільтаїв Адерсом, голяндським паном. Вовча ліга чатувала скрізь.

VI

КРОВ НА СНІГУ

I

Данціг, ганзейський порт знімовнів, припишк. Мерівному свічаді моря одбивались заграви: це горі- крамниці, підпалені козацькими ребелізантами Коровячої брами. В небо п'ялись віхті полум'я, збагрянціло, а коли серед ночі спалахували крам- ні снопі іскор вилітали д'горі, ставало ще ясніше, ясним ясно, мов за дня. А серед цього лиховісно- мону заграв, що повзли, понад містом, Геданум ле- вав у снігу, запавши гостроверхими стріхами міщан- ських домів глибоко в сніг. Сніг падав без упину. На сніжних базарах, майданах і в заулках лежали за- биті в ріст людини.

Хмельницький із товаришами спішився, щоб дові- стися як стоять справи. Перед брамою до Артусового двору і в самому подвір'ї лежали біля вогнів шкоти

Кіттуса Скоттуса. Всі вони були в бойових шоломах з мешкетами в руках, у панцирях. Кожний мент були готові виступити. Били б того, на кого вказав би Кіттус Скоттус, браталися б з тим, хто йому був би братом. Кіттус Скоттус, ідучи поруч префекта покликав першого з краю, дебелого шкота.

— Як справи в місті, Лаєме? Де решта людей, де капітан Леслеус?..

— Регіментар лежить із рештою регіменту біля Йоганнісової церкви і жде на ваш знак, рйтмайстре, щоб ударити. Хлопці не дождуться, щоб сікти козацьку чернь, — додав Лаєм і скоса глянув на козацьких отаманів; це був погляд яструба на миршаву плішку.

Кіттус Скоттус посміхнувся й поклав руку Лаємові на панцирне рамя.

— Сікти буде завжди час, Лаєме, сіктимеш, кого скажу. А тимчасом вартуй із півсотнею тут і кожного козака, що йтиме повз, сам один, чи в групі, одставляй в Артусів двір. Решта йде зі мною. Бемо тих хто проти капітана Хмельницького, зрозумів, Лаєме?

Довгий шкот хитнув головою. Не подобалось йому це братання із степовою голотою. Та не смів говорити більше. Коротка його команда стрепенула шкотську залого. Шкоти здвоїли дозори.

— Йдемо далі, Хмельницький, — кинув Перебийніс, — ті вартуватимуть до скону. Це наша резерва. Цікавий я, де бранденбуржці з капітаном Яспаром. Вони стояли біля Зеленої брами. Частина козаків Караїмовича, порядна купа, за наказом Адерса, перейшла з острова на Довгий Базар, щоб досягти тебе в господі Під головою. Не знайшовши тебе, капітане, перейняли Шумейкові козаки й розпорошили. Чи не подались по потугу до Арсеналу? Там Барабашеві сидять теж...

— Та це не найбільша купа, — вкинув Гловацький, — Барабашева ціла купа на острові, за Мотлавою...

Хмельницький, насупившись, мовчав. Не було нікого зорієнтуватись в цей мент. Бігли міщани, міщанки шльохаючи, лементувала дівтора. Люди бігли в темряві, в заграві, западалися у сніг, тратили голову. Ніхто не знав ніхто достоту, що саме скоїлось. На дзвініях бито в сполох.

- Цісарці напали!
- Шведи!..
- Поляки!..
- До ста бісів, рятуйте! Кінець Геданумові...
- А горить, гляди як горить...
- Матер деї, тож бо лихоліття!..
- Втікайте, батьку, поки цілий...

Зочивши громадку збройних людей, люди сахались. Не впевнившись за мить, що ці люди не думають сікти або грабувати, довірливо приєднувались до інших і йшли вперед, самі не знаючи куди, проте знали, що вже нічого злого їм під цією опікою не чекать.

Йшли попри радницю, де було зовсім темно, не бачили нікого не було, хоч недавно ще тут стояли в сараєві бранденбуржці, на Бойтлерову вулицю, прямували до Марійської церкви. Пожежа розгортала вогненні крила й навіть тут було зовсім ясно, горіло ще доволі далеко. Хміль пройшов. Було наче б якийсь прудкий і гострий промінь смагнув по темноті. Хотілось діяти. А враз із тим накипав туман. Коли б капітан мав їх тут, зрадників і Юд, Караїмовича, Барабаша, Караїмовича, Джулая, розігнав би їх власними руками! Вони хотіли його захопити в пастку. Сам Барабаш із отаманним сидів на острові, ждучи вістей. Сотні Забузького вчора зайняли арсенал. Не збагнув того, давши

їм на це призвіл — казали, що на передмістях холодно гібернувати козакам.

І ні душі кругом. Так наче б притаїлись десь у брамах, у заулках, за заметами й чатували на нього. Боялись прийняти одвертий бій. Ще самі не знали, хто з ними, хто проти них.

Гвалт і грабунок, пожежа й кров. Ось чого хотіли вони всі! Викликати козацьку бестію! Не лицаря, не воїна, а бестію-многоголового звіря! Степового звіря. Йому нема зупину. Чого хочуть вони від нього?...

Всі в один голос кричать: або додому або в новий зятяг, щоб лише не сидіти по норах, у піску, як під Дюнкерком. До цісарців у зятяг! І Хмельницького геть, Барабаш нехай буде капітаном! Барабаша всі любимо! Хмельницький бе, не питає. Хмельницький гадає, що ми його пахолки. А ми вольні козаки, ми королеві браття!..

Ось чого хотіли вони, чернь козацька!

Хмельницький ішов мовчки, слухав. Ішов сутулий, бурка звисала на плечах, був схожий на орла, що зложив крила.

Ось вона козацька гидра! Ось вона, найприкриша. Та, якої завжди найбільше боявся, ця непевна, зрадницька, нестійка, що піде за тим, хто більше дасть, хто більше обіцяє. А він нічого ніколи не обіцяв. Він їх учив усіх твердого життя. Він хотів, щоб були лицарями, а не продажними наймитами.

— Хмельницький збабів, — кажуть. — З повією Гільдою лишень спить, із своїми прихвостнями чоломається при вині, день за днем хлеще лиш вино і то найдорожче! Наховав талярів і люідорів із фляндського походу. Це не козак. Це чарівник. По ночах із відьмами недарма літає. В воду такого з каменем на шиї, або в вогонь сатану, змія!...

Мав же їм всім говорити про свої задуми, про

ни довгих років, мав їх, голоти нікчемної, нерочної, тваринної радитись?

— Сікти його, розсікти, псявіру! За все йому дячити! За те, що з Конецьпольським змовлявся! За те, що королівські листи затаїв! За те, що вивів Андрію, в піски, під кулі і ядра еспанські, за тих, там у дюнах лягли, за що лягли, браття?...

Ослянувся по друзях. Ішли, добувши шабель, похмурні. Морозенко, Шангірей, Вишняк-Якуб, брати Мокієвські, Сурин, Ганджа, Чарнота, Шумейко, Нестеренко, Усевич, Гловацький...

... предивний, характерник, сатана, хто він такий?...

... Монмаут, Стюарт?... І сотня вірних козаків і кітусових шкотів.

Ні, ці не зрадять. Так мало їх, але ці не зрадять. Ці можна йти чортові в пельку. І піде. І піде. Стиснув пірнача.

Назустріч ішли купою козаки, високо несли смолопалки, запаливши їх від пожежі. Барабашеві, мабуть, може так собі — пізні гуляки.

— Куди йдете, хто казав іти?

— З дороги! — Козак штовхнув його, дихнув око-око на нього, п'яний вщерт, не пізнав. — З дороги, вайро!

Але не докінчив. Капітан наче виріс, знявся над землею. Рука метнулась мов блискавиця й важко впа-па-па.

Козак, навіть не зойкнувши, упав із розкритим ротом. Сніг рясно збагрянів, зчорнів кровю. Товари-риша його сахнулись.

— Ось тому, хто ребелізує, — кинув, мов харкнув, залавленим залізом.

Козаки пізнали його, впали в сніг.

— Батьку, не бий, батьку, не бий!... Махнув їм нетерпляче рукою. Слухняно, мов діти, нашкодили, приєднались до почоту, обминувши товариша свого, що лежав у снігу. Ішли далі.

Зривались постріли. З боку Арсеналу, з боку Мотлави, де острів. Видно не всі були за Барабашем. Може розстрілював вірних Хмелеві. Приспішили кроку.

Проливши кров, Хмельницький потахнув. В грудях уже не лютувало нестримне полум'я гніву, що загризало душу. Гнів ще жеврів, але розум уговтував його. У душі розвиднялось. Капітан був бадьорий і очі його в чорних яминах палахкотіли гарячими жаринами.

Його громада збільшувалась. За офіцерами вийшли козаки мушкетерської роти, що стояли в Артусовому подвірі, всі вірні капітанові. По дорозі приєднувались другі. Вислані чати повертались, звідомляючи, що Барабашеві бешкетують найбільше коло Коров'ячої брами, що бранденбуржці досі лежать, не рухаються на заставі біля Зеленої брами, а їхній Яспар не з офіцерами в господі та жде, що буде далі. Одбиті Шумейком козаки Караїмовича одійшли по Довгій вулиці до Арсеналу й плюндрують базари біля Марійської церкви. Невідомо було, що робить Леслеус: чи він ще стоїть далі біля Йоганнісової церкви, чи йде на зеднання з Караїмовичем? Решта козаків головно регіменти Забузького, Золотаренка, драгунів Мокієвського і охотники з реєстрових запорозьких полків роздавались морем на острові за Мотлавою, радили й бенкетували, не вагаючись перейти міст.

— Що гадаєш чинити, капітане? — промовив Пєребийніс, — я б гадав тих викурити з Арсеналу, мов лисів із нори...

— Ідемо на Арсенал, префекте, — сказав Мрозовицький.

— Я йду в табор за Мотлаву, — глянув на нього Хмельницький, — я хочу говорити з голотою...

Офіцери переглянулись між собою. Іти за Мотла-

— йти вовкові в пельку? Хмельницький надто вірив ні.

— Ти не смієш іти до табору, — шершаво сказав Пєребийніс, — там тебе розсіче перший ліпший п'янка.

— У п'янчужки закороткі руки, глянув по ньому Хмельницький, — а з козаками поговорити їх ще не встиг зовсім попутати лихий...

А в відповідь на це, із-за рогу Бойтлерового заулк тільки громада на чолі з капітаном вийшла на Хмельницький майдан і заграва обдала її неспокойним, мушкетним с'явом, гримнула мушкетна сальва... Із-за снігу знялись чорні постаті, бігли назустріч, вимахуючи в снігу й вимахуючи шаблями. Це були перші ребелізанти. Вони знали вже, що Хмельницький назустріч.

— Ось і бачиш, чи попутав їх зовсім лихий, чи засміявся Гловацький і наказав мушкетерам назустріч. Ішла їх сила.

2

Рітмайстер Леслеус служив лиш тим, що платив Внора й позавчора Адерс гостював його й шкотських поручників враз із Барабашевими людьми в господі й додав ще кілька кіп талярів за посічення парадного Хмельницького. Леслеус дав йому важку руку, бракувало двох пальців (а не зважаючи на це хвацько палашем), що Хмельницького посічуть. був без Кіттуса Скоттуса мов без рук.

Трохи маркітно було встрявати в цю козацьку гадючку, розжеврену гадючими грішми, але не звик був без Кіттуса Скоттуса мов без рук. Його лоб не переносив митикувань. Морщив його й морщив, а проте ніяк не міг догледати достоту про що йде. Казали бити — бив, ка-

зали сікти — сік. Волів би, щоб Кіттус Скоттус думав за нього.

Ішов, сховавши голову в плечі, важку, шумну голову під погнутим шоломом із рапірою у руці. Кидав команду коротко, шорстко, як у битві і тишилось його вояцьке серце, коли сальви загреміли впопад.

— Леслеусе, друже!

То гукав до нього Кіттус Скоттус з чорної купи людей, на яку напірали шкоти й Караїмовичеві люди.

— О, гей, Кіттусе Скоттусе, як ти попав між вороння!

Підступали все ближче й ближче. Смолоскини знято високо вгору. З близької обержі козаки, розбивши її перед тим, викотили бочки з оливою й підпалили. Сніг порожевів.

Майданом прочвалував загін вершників, вимахуючи шаблями й шапками.

— На острів, всі на острів, хлопята!...

Суворі вусаті лица світилися із-за сталі голик палашів. Підходили щільно до купи, де стояв Кіттус Скоттус із своїми людьми. Макбетів регімент давня їх. Леслеус привів бо з собою всіх, що змогли ще підвестись після плаченої Адерсом гульби. Стояли проти себе.

— Кого хочеш бити, регіментарю?...

— Того, кого слід, — гугняво крикнув Леслеус, — а тобі б Кіттусе Скоттусе личило бути при мені.

— Беш чесних людей, — спокійно сказав Перебийніс, — не лицарська то річ, регіментарю, ти знаєш, що я себе за шеляга не продам.

— Хмельницький бузувір і агент папістів, — сплюнував Леслеус, — бю кожного, хто смердить Римом.

— Соромно, регіментарю, — загремів голос Хмельницького, що відсунувши рукою Перебийноса й офіцера, які його оточили стіною, вийшов на світло смолос-

кипів, — ти знаєш мене не від сьогодні, а не міг би бути такої догани кинути в вічі. Люди з Чорного лева мене колись інакше шанували...

Дві купи зустрілись віч-на-віч. Шкоти, що всім не вистачало взагалі куди й по що їм казали йти, а сікти були завжди готові, здивувались, що їм наказано стріляти у людей, між якими був козацький префект. А його ще так недавно приймали учтою та мушкетними сальвами. Козаки з хоругви Караїмовича, змінившись за шкотами праворуч, п'яні та нетерплячі вивалили з радости:

— Хмеля не ховайте, псявіри! Хмеля нам дайте на суд! Хмеля на чорну раду! Доволі йому з бабами вилитуватись, вином упиватись! На шворку його! До гармати прикути!...

— До гармати прикути!...

— Щоб знав як пірначем лоби кроїти!...

— Королівський жолд затаювати!...

— Бий його, псубрата! Бий його братопродавця!...

— От Барабаш іде, той наш батько!

— Віват Барабаш!...

Леслеус підвів бадьоріше голову, почувши крики регіментарів. Вперся твердими очима в Хмельницького, вперся в його.

— Кіттус Скоттус, до мене! До мене, рітмайстре!...

Перебийніс галантно вийняв із піхви рапіру й мовчачи подав її через плечі інших Леслеусові. Той одіпхнув її і вона впала на сніг, жалісно заспівавши.

— В землю, псе! — крикнув, змінившись на лиці Леслеус, — в землю разом із твоїми друзями!...

Шаблі свиснули над головами.

— Мушкети готуй!

Муштровані шкоти, одступили назад, мов залізна стіна. Шкотський поручник, поклавши пістоля на лінійку, випалив. Але його вдарив плазом шаблі Глоубітський і куля пішла вгору. В темні випалив хтось дру-

гий, міряючи в Хмельницького, але префекта заслонив прожогом Усевич і впав, взявши не для себе призначену кулю. Запахло порохом. Хмельничане підхопивши раненого під руки, відступили під мури. Сутичка почалась.

— Мушкети готуй!

Хрипло кинув у морозну ніч Леслеус. Його розби-рало вино. Очі засліплював гнів, що клекотів у нетвердій голові. Може й зле, може це все було непотрібне, але Кіттус Скоттус його зрадив. Це було найголовніше.

Він озирнувся по людях. Вони ніяково стояли в снігу, топталась.

— Мушкети готуй, до сто бісів і півтори тисячі чарівниць!...

Люди не підіймали мушкетів, не відкусували патронів. Леслеус смальнув вахмайстра Рамзея, довгого телепня, що стояв поруч нього, аж той накрився ногами. Регімент Чорного Лева стояв нерішуче. Він не знав, кого слухати: Леслеуса чи Кіттуса Скоттуса. І в лобах не містилось, чому треба сікти й стріляти свого рітмайстра. А він із своїми людьми, побачивши замішання, радісно вигукнув, приклавши долоні до уст:

— Регіменте Чорного Лева, чи ж битимете своїх? Дула в сніг, хлопята!

— Вогня! — Кричав Леслеус.

— Сюди, хлопята, — весело гукав Перебийніс, — зі мною, хлопята, я вас водив по славу. Я вас ще в кращі краї поведу... Слухайте мене, люди Чорного Лева...

Збиті біля Леслея шкоти, жахаючись його ведмежої сили, набивали мушкети. Інші, завагавшись, сколихнули лави й перебігали на бік Кіттуса Скоттуса.

— Леслеусе, ще час, до нас, Леслеусе!...

— Вогня, мушкетери!

Леслеус із упертістю жолдака, пер на шаблі.

Люди з хоругви Караїмовича, побачивши зраду котів, відступали, криючись вогнем горлачів і піщаними до церкви. На них вдарили козаки Хмельницького й напали їх по майдані, рубаючи шаблями.

Хмельницький, з шаблею в одній руці, другою по-казав друзям нести раненого Усевича. Куля поцілила поета в груди. В брамі кам'яниці лежав, стікаючи кров'ю. Хмельницький, кохаючи його як свого сина, по-казав йому долоню на гаряче чоло. Усевич відкрив очі, посміхнувся.

— Не дай, батьку, себе на поталу...

— Не дам, сину, не бійся...

Усевич, дивно усміхнений, замкнув знов очі і став неспритомний.

— Тут десь патер Мокрський живе, капітане, — промовив Мрозовицький, — занесемо його туди...

Вівати на честь Барабаша гасли в червені заграви, падали в сніг. Барабашеві люди, уперто вмірали під шаблями хмельничан. Кров жевріла чорними плямами на рожеватому снігу. Леслеусова мужва розпачливо вцепилась із Скоттусовими. Ті, стараючись їх не сікти, обіймали медвежими обіймами з-заду й виривали од них рапіри та мушкети. Леслеус кляв. Його справа була програна. Його люди звільна відступали.

А на боці, не приймаючи участі в бурді, стояв опер-ся на довгу, драгунську рапіру, яку взяв собі за-ність відданої своєму регіментареві, чудно усміхне-ний Стюарт-Перебийніс. З під шолома, насуненого трохи боко на брови, гляділи мерехтливі, мов зоря на сві-танку таємничі очі.

— Віват Хмельницький-префект!...

— Віват Габданк, лев наш і батько!...

— Віват Хмель!...

Посікши бунтарів на Марійському майдані, хмельничане погнали їх та горстку шкотів, що zostались при Леслесві в напрямку Арсеналу, де зачинились люди з хоругов Забузького.

Пожежа наче б потухала, але за хвилину сніг полумя зривався знов над побережжями Мотлави. Звідти бігли міщане, жиди та вірмени із клунками, з жінками та дітьми, тікаючи від бешкетників. Оповідали, що п'яна галайстра козаків, увірвавшись у базари біля Зеленої та Коровячої брами руйнує ятки та бурдуки, грабує крам і жадає вина. Казали, що бурмістр, зірваний поночі з ліжка шукав Хмельницького для втихомирення козаків, а не знайшовши — бо казали йому якісь люди, що Хмельницького вже посічено на смерть чи привязано до коня й пущено в поле — звернувся до Барабаша. Його писарів козаки Забузького сильно потовкли, одного пустили навіть під льод, так що замерз на смерть. Бранденбурзький капітан Яспар, що досі піклувався враз із шкотами про порядок у місті, вагався йти втихомирювати бурду. Може мав у тому свою власну мету.

Сполох зняв у місті таку тривогу, якої не зазнавало воно від часів польсько-шведської війни. Деякі арматори наказали кораблям, що стояли в пристані підійняти якорі, інші позбирали морців із портових оберж та пороздавали їм мушкети. Патриції позачинялись у своїх домах, резиденти Венеції, Семигороду й Московії виставили озброєних вартових і викотили моздіри на кружганки, для постраху черні. Козаки обеззброїли людей по заставах і нікого не пускали в місто, ані з міста, кажучи, що настало їхнє право. Можна було сподіватись ще більше прикроців.

Патер Генцель Мокрський давно вже пробудився, коли до нього застукано. Він стояв у вікні, глядів

пожежу й молився, не знаючи як слід, у чому

Гай-гай, тож то був здивований, коли козаки ввели до нього вмираючого товариша, Івана Усевича, який ще недавно говорив про твори Томи з Аквіну! Старі друзі Гловацький і Мрозовицький внесли його з простріленими грудьми й поклали на тапчан, встелений медвежою шкурою. Патер Мокрський швидко нащипав корпії, намяв павутиння з хлібом і намагався втишити кров, що бігла струмком. Мрозовицький присвічував йому свічкою, хоч в світлиці й так було видно, бо заграва біла просто в вікна. Зосереджене обличчя єзуїта було сумне: куля сиділа глибоко в грудях, ранений хрипів і харкав кровю, не сила йому допомогти.

— Треба бігти до Корнеліуса Мерзена, — прошептав Мрозовицький, — це заклата тварина, скупий і жадібний на гроші мов жидюга, але під пістолями може...

Генцель Мокрський похитав головою.

— Йому не допоможе ані Корнеліус Мерзен ані ніхто інший. Куля торкнула серця. Дайте йому спокій-спокій...

Люди говорили пошепки, нахилившись над умираючим. Усевич відкрив очі й побачив над собою обличчя друзів. Посміхнувся білими губами, хотів говорити, але не міг. Запав знов у темінь. Чернець поклав йому голову на холодне, крижано-холодне чоло.

Під Дюнкерком куля еспанця смальнула Хмельницького по руці. Треба було швидко виїняти її, щоб уникнути зараження. Мрозовицький пригадав собі, що лікар регіменту Ферре-Сантерри розтинав у наметі йому руку, добуваючи кулю. Боліло страшенно, але Хмельницький випив тільки оковитої й наказав читати Псалтир Ціцерона, Промову проти Катиліни. Монотонне читання вспокоювало біль, хоч лікар порався довго

й боявся еспанських ядер, що падали кругом шатра. Коли скінчив, а Мрозовецький відірвався од книжки, капітан лежав із затисненими зубами, весь полотняно-білий. За хвилину зірвався й, підтримуючи зранену руку другою рукою, повів непереможніх мушкетерів із білоцерківського і незамайківського куреня до штурму на еспанські палісади.

— Кажете, патре, що нічим йому не можемо допомогти?... — прозвучав голос у тиші.

Генцель підвів голову.

В дверях стояв Хмельницький. З його обличчя зникла та рапавість, що її мав внизу, перед галайстрою. Скуйовджений чуб ліг на біле чоло, лице злагіднилось важким сумом. Тратив бо друга й юнака, що милий був йому, мов рідний син.

Мокрський схилив голову.

Юнак поклав за нього життя. Кулю, призначену для капітана прийняв у свої груди. Від кого ця куля була? Від наємника-шкота чи від ребелізанта-козака?... Упав мов підкошений, на весні життя, коли все всміхалось йому: і нескінчений вірш і жадоба чину й віра в свого капітана.

Знадвору чулись стріли. Дзвін на св. Бригітті, на Йоганнісовій церкві не вгавав. Гудів жалісно, посилав скарги в небо, а воно мовчало, затягнене хмарами, наливалось кривавим вином заграв.

Чи такого кінця ждав для себе поет з Божої ласки, панцирний друг капітана Габданк-Хмельницького, Іван Усевич?... —

Ось де влада черні, — промовив серед тиші Хмельницький, стоячи біля узголова свого вірного друга, — ви пригадуєте, патре, як я боявся викликати її?... Ось де ця стоголова гидра, що не знає краю своєї руйнуючій люті, своєму шалові...

— Все, що не діється, діється з Божої волі й ласки, — промовив патер Генцель Мокрський, — найго-

Лікар порався довго й боявся еспанських ядер...

ловніше, щоб Господь мав тебе в своїй опіці, капітане. Ти вже нині обманув смерть...

— Якою ціною, отче, якою ціною?...

Хмельницький глядів важким, непорушним од внутрішнього болю поглядом на вмираючого друга.

В кімнату ввійшли друзі. Стояли мовчки, поскидавши шапки.

Усевич конав. Він так і не приходив більше до пам'яті, відкинувши поблідлу голову на подушки. Медвежа шкура на його ложі була волога од крові. Із глибокої рани кров текла струмом, спинити її не було сили. Серце билось ще останніми зусиллями.

Мрозовицький не міг глядіти на друга, обернувся до вікна.

— Батьку,— сказав пошепки Шумейко,— шотландський рйтмайстер шикуює людей до штурму Арсеналу...

Хмельницький підвів голову, вирвався із важкої задуми. Відняв долоні од вихудих, жовтих скроней. Слова молитви тихо змерли на його устах. Він вже пережив смерть Усевича. Треба було йти далі, далі, через кривавий, пінистий Рубікон. Час не ждав. Час наглив. Час був його. Часу не можна було дарувати нікому.

— Я йду за Мотлаву,— сказав Хмельницький, обдивившись друзів своїми промінними очима; — хто йде зо мною, поїдемо кінно...

— На Божу ласку, капітане,— прошепотів Соколов, — там тебе розірве чернь, особливо тепер, довідавшись про покару Караїмовичевих...

— Гадася, що чернь мене може змусити йти скоритись? — шорстко перебив його капітан; — хай краще розірве мене, ніж маю скоритись зрадникам і розбишакам...

Патер Генцель Мокрський мовчав. Він вчинив над Хмельницьким знак хреста. І люди в світлиці замовкли. Волі Хмельницького ніхто не смів перечити.

дворі брязчали нетерпляче зброєю люди. Капітан вийшов над Усевичем і поцілував його в холодне, біле потім чоло. Єзуїт залишився біля вмираючого. Він молився, чуючи важкі кроки воїнів, що сходили вниз.

Перебийніс нічого не сказав на рішення Хмельницького. Він готовий був ждати їх своїм регіментом під Арсеналом, поки вістун не сповістить його, прийнято Хмельницького на острів. Лави брязнули шабелю і мушкетів, беручи їх на рамена.

Хмельницький з друзями почвалував назустріч жерці.

4.

Мрозовицький, їдучи за Хмельницьким, дивувався, швидко це недавнє таке слухняне й звикле до війська перемінилося в отару розбещених мародерів і розбишак. Недалеко було до світанку. За цю ніч вигоріти ціла дільниця, підпалена паліями рабаша, дільниця над Мотлавою, біля Коровячої долини, де містились крамниці й рундуки. Попіл згарили роздмухуваний вітром, сідав на сніг. Обгорілі будинків, звуглілі крокви, взявшись вогнем, падали з грюкотом на вулицю. І коні шарахали від пострілами, від гулу юрби козаків і жолдаків, що волочились по снігу, грабуючи міщанське добро, виволочене з будинків.

Інші, п'яні вщерт, так і простягались на снігу, порожніх бочок, не чуючи ні морозу ні вогню. Вони тоді, коли полум'я підкравшись до декого будинку, кидалось на козацькі кожухи та киреї, розстелені на снігу та смалило п'яницям чуби й спини, кнурам, вони зривались мов навіжені та йшли в пошуку іншого місця.

Терпуга, славетний козак, що відзначився ще під Білою Горою, з одним лише вухом, бо друге були відрубали йому еспанці, роздерши жупана й вивалюючись у дьогті, розбивав вірменські рундуки. Сулима, твердий козак, що поруч Мрозовицького ішов безстрашно на еспанські гармати, відсік якійсь міщанин, що її мабуть і вбив сам, два пальці, щоб зірвати перстені. Коли Мрозовицький гукнув до нього, він утупив на поручника свої шкляні очі, але не пізнавав його й не бачив: винний чад і жадоба крові одібрала йому розум. Омелько Бачинський, із хоругви драгунів, у білому атласному жупані, захляпаному кровю, мов різник, відсік шаблею кожного, кого стрів на шляху, свого й чужого.

— Що тут діється у вас, молойці? — Перехилився Мрозовицький в сідлі до юнаків; вони не видавались такими вже пняними, але озброєні од п'ят до голови спокійно гляділи, як горять міщанські вулиці, грабовані черню.

— А ти хіба не знаєш? — Підзорливо подивились на нього, а потім, на всю громаду; — а ти за ким, за Хмелем чи за Барабашем?...

— Хмель давно вже під кригою, — крикнув другий, — вже його давно риби їдять...

— Висітимеш за це! — З персердям гукнув Гловацький і обернувшись у сідлі, шмагнув канчуком гарного юнака через обличчя, аж той зойкнув, — висітимете всі, ланці, драбуги, заколотники, розбійники...

Юнак, збілівши вихопив шаблю, але інші, знечевя, що їхав за Хмельницьким (а той заляк у своїй чорній бурці, мов закамянілий, нічого не бачив і не чув) кинулися на всі боки.

— Див, див, молойці... Капітан їде...

І, подаючи цю вість далі, вже бігли коло Хмелевого стремена, захоплені ним, знов знайшовши віру

ного, знов, наче осяяні блискавкою, його погляду, вили свою волю...

Ось воно грайморе черні! Ось змінлива її душа! Спитати людину, забути її вмить, навіть пам'ять неї споганити, а потім навіть бунту власного вчинитись — це потрапить вона. А жити вольно, думати вродити може тільки одна людина й більше ніхто...

— Віват, Хмельницький!...

— Віват, наш капітан!...

— На раду, молодці-товариство, на раду!...

— Барабаша під кригу!...

Гулко зацокотіли підкови по вкритому ожеледою снігу. В світанку розмаювався, горів префектів зна-

Козаки бігли за ним широко розтягнутою юр-

Барта по той бік Мотлави, на острові, озброєна п'яними й мушкетами загородила дорогу. Нахабні, обличчя підійшли до коней, що сапали од швидчвалу.

— То ти, Хмелю, до нас ідеш? — гукнув підпилий чвалий, грудьми підступивши до капітанокня.

Хмельницький штовхнув його чоботом, аж той зачав і беркицьнув у сніг. Всі зареготались. Розсушили чернь, наїжджаючи кіньми на п'яниць і очманіли од сваволі заколотників, вершники їхали далі, зацький табір. Ясно горіли бочки з оливою, цокотіли смолоскипи. Літаври загуділи.

Де Барабаш? Де Забузький? Де Караїмович?...

Де ніхто не міг сказати, де вони. Офіцери поспішили. Ватажки голоти, Адерсові агенти, почувши приїзд Хмельницького, поспішили знітитись. Де коли ще нічого невідомо було, воліли притаїтись. Не свідчило, що починали бунт, а самі не вірили. Або просто боялись гніву Хмельницького, що ними покінчити на місці.

Море голів хвилювалось на острові. В шапках і простоволосі, виголені, з чорними чубами, у шоломах, що відсвічували блиском од смолоскипів.

Козаки, головно з драгунських хоругв, вийшли вершникам назустріч. Ця юрба була вражена сміливістю Хмельницького, що відважився сам-шест прибути в табор. Люди, що недавно ладні були власноручно посікти Хмельницького і, підмовлені, не знали межі своїй ненависті до нього, тепер мовчали. Були напевно й такі, що затаїли лють (ззаду зірвались навмання три-чотири постріли), але більшість хотіла слухати.

Хмельницький повів очима по юрбі. Важко сидів на коні, що гріб копитами мокрий сніг. В сутінках світанку, що лиш починав сірити, жовте було його обличчя, облямоване чорною бородою. Заграва грала на панцирі, на ринграфі з Богоматірю. І од цього блиску ясніло обличчя, суворе мов покара, що її готував для заколотників.

— Чого хочете, молодці, військо козацьке? Чому починаєте бурду, нівечите мирних людей, неславу стягаючи на наші лицарські голови, жінок гвалтуєте, беззахисних купців грабуєте? Це така вдяка ваша Геданумові, що вас приймав? Це така слава розноситься собі й нащадкам по чужині? Гей, хвалився котсьорійсь, що мене під кригу пустив, риbam на поталу, а я б сам йому в руки безборонний віддався, щоб такі ганьби не переживати. Де ваші ватажки? Де ваші шептуни? Де ваші суплікатори, що мов таті останнього пожежу запаливши, втікли тепер і носа не показують? Гай-гай, отож зустріло мене, на кінець походу, де славою вкрито імя козакоукраїнської нації й військо запорозького, і напередодні інших походів, ще славніших, ще ніким не чуваних...

Виступили драгуни, Мотиличенко, Гарбуз і Шквиря. Підпершись у боки, заломивши шапки, сяючи

чистою міддю панцирів і сталлю наручнів гляділи капітанові просто в вічі.

— А того неспокій пішов по війську запорозькому, пане капітане, бо ти, кажуть, наче б то жолд козацький од дуже християнського короля Людовика затаюєш, бо сам про привату лише дбаючи, забув на що єсьмо, військо прехоробре запорозьке: невірних бити, своє славою вкривати, добра-золота придбати. Бо ти, так кажуть, послів од короля Еспанії Филипа, прогнав, а ті нам не такий жолд як твій плюгавий кардинал обіцяють...

— До еспанського короля у зятяг! Волимб так!...

— Тут третій місяць воші годуємо козацьким цілом...

— Під еспанського лева волимб, це славний прапор!...

— На моря хочемо, на південь, не тут, де сніг...

— Індію воювати для короля еспанського...

— До Чіпанга хочети йти, ми там ще не бували...

А Шквиря, високий телепень, граючись пістолем, обернувся до юрби й дзвінко крикнув у тал світанку:

— Даремно, молодці-товариство, до Хмеля взите...

Йому голос товариства такий байдужий як

роздзвіння по сатані...

Люди підступали щораз ближче до нього, напирили на коней, а вони злякано щулили вуха і гризли

і шарахали в бік. Довбиш вдарив у котли. Між котлими снувались агенти Барабаша й нашіптували.

— Барабашева справа ще не була зовсім програна.

— Читай вашмость, — ткнув Мрозовицькому у ру-

ка пергаменту, ватажок партії найсміліших і найза-

взятих заколотників, що мріяли про золото Мон-

гольєра, й Чіпанга, Гарбуз, завзятий рубака, турець-

кий галерник, що чорта не боявся; — ану читай, що

еспанський король пише...

Мрозовицький читав:

...і пропонує його Величність Филип IV, король і імператор обох Іспаній, Кастилії, Арагону й Галісії, герцог Брабанту й Фляндрії, король Сицилії й Неаполю тощо, тощо, славному війську Запорозькому через своїх довірених мужів вступити в зятяг під прапори Його Величності. Знаючи не од сьгодні лицарську вдалість, хоробрість і вмільсть у воєнному ремеслі преславних воїнів війська Запорозького, що мушкетним димом підкурювали передмістя Константинополю й Трапезунту, що воювали хижі бісурманські орди під Хотинном і Цецорою, що у многих війнах, битвах і сутичках своє ім'я не смертельною хвалою вкривали, Його Величність король Филип IV готов прийняти на службу свою, в цьому світі в Новому світі корпус козацький кінних і піших воїнів, платячи по 15 талярів щирого золота піхотинцеві і по 25 талярів вершникові з конем і повним озброєнням...

— Бачиш, вашмосьть, як нас шанують... — посміхнувся під вусом Гарбуз і звернувся знов до юрби:

— Чуєте, молойці-товариство, хто заплатить вам більше, може московський цар Олексій, може семигородець Ракочій або нашому панові капітанові такий милий кардинал Мазарен, болячка йому та його друзям у бік...

— До Филипа волимо, молойці!...

— До еспанського пана волимо! З еспанцем добре жити!...

— До Чіпанга підемо, до Індії!...

Було сіро на дворі. Почав іти пластівнями мокрий сніг, що падав на куріні, на людей, на гриви коней. А Хмельницький, взявши з рук Мрозовецького листа, не поспішаючи, роздер його, а вітер схопив та поніс клапти...

Юрба ахнула і затихла. По хвилині глухий, не віщуючи нічого доброго, гул пішов довгими, невтишними

хвилями. Гарбуз прискочив до Хмельницького і перемішливо крикнув:

— Яким правом, вашмосьть сотнику, рвеш королівські епістолі? Хочеш знов обдурити товариство як тоді, коли Боровицею, коли Павлюка й Томиленка ляхам давав?...

Хмельницький вдивлявся в нього, сверлив його очима.

— Відповідай, псе! — вигукнув і Мотиличенко.

— Правду сказав, нехай відповідає тепер!...

— Під кригу риб годувати!...

— Смерть зрадникові!...

— Смерть!...

Мрозовицький, Гловацький, Шангірей, Мокієвський, Соболь, Шумейко, Нестеренко і Сурин запитливо глянули на капітана. Хто схопився за палаш, хто за курок при пістолі.

Козацтво ревіло. Шаблі забрязчали зливою над головами. Юрба була мов зранений лев. Марна, недобра, підюджена.

Хмельницький повагом зліз з коня. Люди пильнували кожного його руху. Світили смолоскипами, щоб бачити. Він став твердо на землі, бурка впала на рамен. Був у своєму рейтарському колеті з білої сукни, а поверх мав панцир. Червенню зайнявся до пірнач, заткнений за пояс.

Капітан підійшов просто до Гарбуза, лицем у лице. Він стояв, широко розставивши ноги в татарських панцях, коливався на тих коротких кривих ногах. Мокієвський і сміявся просто в вічі. Але вмить перестав сміятись. Це капітан глянув на нього. Це капітан глянув на нього, бачив його наскрізь, всю його душу роззорив.

— Ти, — промовив він тихо, — ти — панцирний товариш, разом під Цецорою були в турецькому колеті, ти мене питаєш про Павлюка й Томиленка?...

Чи засвідчиш мені перед Богом, що я коли-небудь видавав товаришів?...

І відійшов, ніби не бачив його. Ішов помалу по стоптаному снігу, сніг йому падав на прилбицю шолома, на вуси, на бороду, ішов крізь море юрби. А вона, тиха й мовчуша, немов чекала на смерть свою, розступалась. Роздавалась по половині і давала дорогу. Вусаті й безвусі воїни, що ще хвилину перед тим ладні були його вбити і розшматувати, тиснулись один до одного, водили за ним своїм широким поглядом, мов зачакловані.

Світанок брязчав сталеву того грудневого дня. Виходив знад моря, сірий і мрячний, та проганяв ніч. Заграва сочилась крізь нього, а Хмельницький ішов між юрбою, як між зграєю рахманних вовчурів. Гасли, понурювали очі, не сміли дивитись на нього, перестали й шепотіти. А він, прийшовши до кола, де стояли котли, літаври й бунчуки, обернувся. Став проти перших променів, що продирались через мряку, схрестив на панцирних грудях руки. Юрба не шиширнула, скамяніла.

— Коли поведуть вас кращі за мене, — почав Хмельницький, — у цей еспанський зятяг, не бороню. Коли скажуть мені, що еспанський король вас озолотить, радітиму. Та серцем не буду з вами. То шкода говорити, молайці, лицарство запорозьке. Не в далекі світи, за море іти, а пильнувати матки-отчизни нашої пресвятої мусимо. По славу для неї хочу з вами іти, бо не для привати марної живу, а долею отчизни ввесь вік мій гризуся. Малі люди намовляють вас до малих діл, а я вас на великі діла готував. Нехай вийдуть ті, що вас намовляли до злочинства, нехай поміряються зо мною Божим судом! Грішний я й малий, але знаю, чого хочу, куди йду. І схоче Господь мені допомогти, то й pomoже. А ті, що вірні мені нині, разом зі мною розділять славу. Діла великі дозрі-

Прийшов до кола, де стояли котли...

вають, друзі-товариство моє козацьке. І той великих діл довершити, хто вміє чекати терпеливо. Коли б я жолд королівський затаїв, то б у золоті жив. А моє життя вам відоме, бо разом із вами під голову кульбаку клав, просто неба і з одного казана кашу їв. А коли нашіптують вам, що перед вами таємні справи й пересправи затаюю, то мають слухність. Бо найперше перед ними затаювати мушу, бо, почувши од мене, побіжать перші й продадуть тайну тому, хто більше дасть, як уже й продавали нераз, як нині продаю вас, товариство запорозьке преславне, враз із собою й нащадками своїми. І Господній суд страшний буде для них. І прийде на них покара. Бо не дарус ім того отчизна. Що ж до мене, то не на те я вас виводив у чужину, щоб шаблю свою й кров шляхотну продавати всякому. Я вивів вас на славу матки-отчизни нашої й вести вас цим шляхом хочу і поведу, так мені допоможе Господь Бог і свята Трійця. Амінь.

Друзі підвели йому коня. Хмельницький сівши в сідло випростався, шолом тримаючи в руці, почав одмовляти ранню молитву. І хоругви драгунські ні мушкетерські й козацькі одмовляли її разом із ним. Чад полум'яної ночі пройшов. Хміль вивітрився із буйних, чубатих голов. Юрба стала військом, базар'яної голоти — військовим табором.

— Карай, батьку, — підійшов до стремена і глянув на Хмельницького Гарбуз; — бісом я був одержимий, коли хочеш, тни голову...

Його карати Хмельницький не мав за що; якби хотів, уже давно проломив би йому голову пірначем. Вішати треба було, до гармати прикувати тих, що підбурювали, грабували, гвалтували й палили. Хотів їхати до Арсеналу, вговтувати найнепокірніших. Може вже давно рубались із Перебийносівими шкодами. Та Гловацький збентежено прошепотів йому до вуха:

— Капітане, щойно прибув Ганджа із вісткою, що Яспарів регімент заставив всі мости через Мотлаву всі городські брами, а сам Яспар іде тебе і нас всіх арештовувати!...

Хмельницький надів шолом. За ним шуміли прапори, підняті хорунжими, гуділи радісно літаври, за ними стояли воїни, вірні діти його, в залізо закуті. Міг помірятись і з Яспаром.

5.

Забрьюхуючись у снігу, що танув, кленучи, бігли Барабашеві люди по місту. Бунт заламався: невідомо де стоїть головна сила заколотників, ніхто не знав, куди втікли потайки Барабаш і його друзі Золотенко, Караїмович і Забузький, що ділили з ним рамені. Уже давно затаєну лють проти Хмельницького. Місто, що Хмельницький іде з усім кошем корпусу Барабашеві агенти. Козаки, що розбились на невеликі шайки й плондрували базари, тепер не знали, що мають робити. Хто мав нечисту совість, біг до Марійського майдану, де як казали, збираються збунтовані хоругви Забузького, гібернуючі в Арсеналі, інші ховались в норах корчем.

Нічого не було певного. Сніг танув і падав, мороз став як на провесні. Брязчав сірий, непривітний сніг.

Отамання, підпаливши заколот, схоронилось венецького резидента Арноні, що враз з агентом ананського короля Йоахимом Альфарою Гонзалесом Адерсом день і ніч пильнували діла. Кости були збиті, треба було грати далі.

Барабаш, дебелий, червонолиций козак, готуючись до втекти, а принаймні на префекта козацького кор-

посу обтирав піт, що виступав йому на широке чоло. Караїмович, Забузький і Золотаренко — тверді й хоробрі козаки, куми Барабашеві й неприятели Хмельницького ще з давніших часів, куняли на ослонах, під вікнами, спершись на шаблі. Здається, а це було видно по їхніх обличчях, що й вони так як і сам Барабаш не раді були, встрянувши в бурду. Могла закінчитись для них халепою.

А тим паче, коли всією справою кермували ці биті, прехитрущі бестії, враз із Адерсом, які обкрутили б їх усіх, добрих воїнів, але кепських дипломатів, довкруги пальців. Тенети накинута на них, густі тенети і, про себе кожен думав, як би то вибратись з них ціло.

Адерс із погордою глядів на козацьких офіцерів. Він знав, що ніодин з них не може міряться кебетою ані характерністю з Хмельницьким, він розумів дуже добре, що козацькій черні любіший Хмельницький, справжній вождь, що вміє наказувати і примушувати людей бути слухняними, але щоб аж так малли вони в порівнянні з чигиринським сотником, — цього він не сподівався.

— На чернь полягали ми як на Бога, кинув Адерс Барабашеві; вашмосьт прирікав мені, що чернь піде за тобою скрізь, а ось Хмель приїхав, сказав два слова і чернь лащитья біля нього мов цуцик. Замало може, вашмосьт, оковитої бочок викотив поспільству й не наказав добряче пити за здоровля короля Филипа?...

— Чотири дні пили на рахунок королівської милости, — озвався винувато Барабаш, — присягались товариші, що звяжуть Хмеля і пустять під кригу... Певний я своїх людей як себе самого, та мусіли мовчати, бо посікли б їх...

— Ти не знаєш, мості пане, Хмеля, — заскрипів Забузький, що ходив, дещо скрививши свою пташачу

голову на тонких вязах, — це біс, це див... Він і чернь заворожити міг...

— Дурні казки, курам на сміх! — вигукнув із пересміям Адерс; — хто там повірить вашим вигадкам! Коли б вашмості не впевняли мене, що маєте чернь своїх руках, то б ніхто з нас не встрявав у бурду заманого шеляга не дав би на неї...

Він сердито заходив по кімнаті й фалди його черної киреї розгортались за ним мов крила в кажана. Адерс і нетерпеливився, довгі хижачькі руки, що витягались уже по перемогу, тепер тиснув, схвильовавши і сам не свій од непокою.

— Капітан Яспар їх усіх зігне; — промовив Арнольд, попиваючи вино й вилискуючи своїми перстеньками, будьте спокійні — до полудня буде Хмельницький гармати прикований... Чи не так, капітане Яспар?...

Бранденбуржець, високий, поставний офіцер, що стояв плечима до приявних у кімнаті та грівся біля вогнища, обернувся. Віхті русявої чуприни падали йому на відкрите веселе чоло. Коли б не потворний Адерс, рама через щоку, а другий через брову й око, так що не міг на нього дивитись, був би красунем. А рубав Адерс затижний капітан, що його знали в цілій Європі, здовж і поперек. І цей був із Валленштайнової школи, смілий офіцер, йому пальців у рот не вставляти.

— Чекаю, аж зовсім розвидніється, — засміявся Адерс, — бо поночі всі коти сірі, а мої люди не звикли до темних битв, сонце зійде і всі щурі вийдуть погризати, тоді будемо сікти. А вже ласки нехай не просять, Хмель ще за браму не перейде, як візьмуть мої мушкетери в огонь...

— Леслей держатиметься із козаками в Арсеналі, — сказав Адерс, — шкотів Кіттуса Скоттуса не так страшно, щоб могли його викурити звідти. Хто з ним, той молодіць, в Арсеналі, поручнику?...

— Филон Джулай, одказав Забузький, мій панцирний товариш, цей не дасть себе на поталу...

— Кіттус Скоттус підманув мене, — озвався злісно Адерс; — коли спіймаєте, капітане, глядіть, щоб я міг з ним на самоті поговорити...

— Падлюка...

Яспар кинув єдиним оком на резидента й на Адерса.

— Кіттус Скоттус добрий вояк, а хто мені лихе слово про нього скаже, тому перший повідсікую вуха...

Гордий еспанець, дон Альфара Гонзалес з призирством відвернувся до вікна. Прикро йому було бути з цими людьми, що крамарювали лицарською честю. Волів би замість зрадників, пертракувати з самим Хмельницьким й його величність король Филип мав би напевно більше радості із свого давнього противника зпід Дюнкерка аніж із його збунтованих пахолків. А голяндець Адерс, що зі свого одного вигляду нагадував йому Юду, був йому гидкий. Та, коли треба було йти до великої мети, не доводилось вибирати в засобах.

Здрігнувся од раннього холоду. За вікнами ясніло. Пожежа де-не-де вщухла, але в бік Мотлави все ще бухкала полум'яними видмами та чорним, густим димом.

Яспар дорого коштував змовникам. Знав собі ціну. Ще передучора згідливо говорив із Адерсом, хоч і пив його вино. Казав, що в цілій бурді стоятиме із регіментом осторонь, бо Хмельницький і його приятель а козаків сікти не гадає. Та вночі натякнув йому Адерс, що курфюрстова воля була б, не дати Хмельницькому до кінця злигатись із Мазареном та корольською партією в Польщі, що він, Адерс, має, мовляв, навіть і особисті якісь цидули з Берліна відносно цієї справи, тільки не може показати, звязаний таємни-

ною. Яспар, не меткий до політичних справ, заввався, а коли Адерс і для нього не пошкодував грошота, сказав, що виступить, бо й його ділом було б вбати про порядок у місті.

Бранденбурзькі райтари його й мушкетери чечали наказу. Цим не було чого вагатись. І зо шкотами, що надокучили їм за ці місяці, задираючись по синах і з козаками, що їх і боялись і не любили, були б очі зайняті.

Козацькі отамани, ніяково й непевно поглядали по собі. Барабаш сьорбав вино й сопів. Забузький посміявся про себе. Золотаренко хотів би найкраще визнатись звідси, з цієї душно світлиці, але знав що він, і його товариші тут мов у пастці; не випустять їх, поки не закінчиться бурда, а тоді їх потрібуватимуть, коли треба буде показати козакам. Не діяли бо вони своєї волі, а були лиш наймитами, що не мають свого хотіння ані довіря у панів. Але й всі вони — і гордий еспанський агент, і резидент Венеції й агент Вовчої ліги Адерс — були неспокійні...

...Неприявний тілом, а всеж таки був між ними приголомшував їх своєю похмурою постаттю Габдан Теодот Габданк-Хмельницький, префект козацького корпусу. Його боялись, сливе бобонно, його незбагненої внутрішньої міці, що ним разом у степах народилась, боялись його несамостійного хотіння, яке могло потухнути, але могло й спалити велетенською пожежою, а її втишити й пригасити не було сили...

Яспар одягнув шолом і вийшов гострими вояцькими кроками на ганок. Там стояли на припоні й райтари, щоб забити час, грали в кості. Надслухували...

— Ідуть, капітане, ідуть козаки...
Крізь тал ранніх заулків, сповитих мрякою доли-
ни здалека-здалека літаври й слова козацької пісні.

Козаки, видно, перейшли міст і сходили походом у місто.

— Багато йде їх?

— З вісім сотень набереться, капітане...

— Йдуть не бойовим ладом, не бояться...

— Хмельницький з ними, капітане, за ним, як за чортом, не бояться нікого, собачі діти...

— На коня, райтари!

Крикнув Яспар, аж затремтіли шибки в високих вікнах резиденції, аж шарахнули коні.

— На коня, діти! Подати хоругвам далі, щоб вставали!... А чом ті, біля мосту не стріляють?...

Бранденбуржці шикували лави. Сурмила сурма. Мушкетери відкусували звично набій і закладали в дула. Коні чмихали, тремтіли під чапраками од ранньої студіні. Взявшись рукою в бік, другою здержуючи аргамака, що вигравав, капітан Яспар наперед. Бранденбурзький орел маяв над ним. Яспар їхав назустріч Хмельницькому.

А здалека, з сірої мряковини бренькали ніжно бандури, заводили сумовито жоломійки і гуділи радісно літаври. Козацький корпус виступав наче на параді.

6.

Галич, сполохано крикаючи, кружляла над собором, що бовванів у світанку сірою, мовчазною брилою.

Заграва ще пломеніла над містом.

Бородаті шкоти грілись коло костриц. Їх держав Перебийніс у поготівлі, мов залізний таран. Драгуни Забузького та Леслеєві друзі з регіменту Чорного Лева зачинившись у цекгавзі ставили запеклий спротив. Але під натиском хмельничан відступали все вище й вище по сходах. У брамах їх відсікли.

...«За еспанського короля так їм захотілось битись; — вигукували хмельничани, — а гультяї, бурди, ледарі!...

— Помовчи, — кричали з гори, — зажене вас Хмель свині пасти в Суботові!

— Ми вольні козаки!...

— А ми ще вільніші, бо нашим регіментарям пахолки не наймались!...

Бородані, обсмалені пожежою Синопи та Трапезенту, цільно били з самопалів. Кулі черкались об голови й місьюрки.

— Протриматись до ранку, — крикнув Джулай до Леслеуса, у праве крило будинку; — відсіч прийде неминенно, відопремо погань, аж по бороду в крові ваватиме...

Филон Джулай стояв на середніх сходах, незахищений нічим, в одній сорочці, що з неї висіли лише дві шкamatтя, в шараварах, в місьюрці, весь почорнений од пороху, подряпаний; та куля його не брала. Він був гультяй над гультяями, з татарського роду, гордовито нестеменно душу продав. Славно рубався, славно стріляв і невідомо чому понесла його нечиста сила зайнятись з Хмельницьким та стати на бік Барановича. Скошені очі із-за твердих вилиць били ворогів, жагою бурди й бунту. Може просто хотів виправити кості, знудивши собі по дюнкерських штурмах, ліниве сидіння на данцігських гібернах? Але пер уже пропало. Тепер він та й його люди знали, що Хмелева рука тверда й за бурду не погладить по голові. Прийде до чого, вмітиме Хмель і до гармати відкувати, а по киях не зостане живого місця на Хмельницькому білому тілі.

І смалили з мушкетів та самопалів. І просовували шаблі мов жала назустріч кожному, хто перся вгору, по сходах. Дарма, що вчора ще може пили з ним, братались, до бандури танцювали, михайлика-

ми частувались. Бестія козацька виповзла з нори, вишкірила ікла, зняла щітину й дихала чадом ненависті, вогнем ворохобні.

— Підсипай, — весело кричав Джулай, — бий їх псявіру, Хмелевих наймитів!

— Закрий панівку! — Відгукались шкоти з правого крила.

— Добувай стемпля!...

— Віддуй гноти!...

— Перекуси набій!...

І старовинний цекгавз лунав од сальв.

В луні вогню горіла золотом мисюрка на чорній Джулаєвій голові.

— За Барабаша, хлопята, бий, січи!...

— За козацьку Січ-мати!...

— За короля Еспанії, його милость прецедру бий — січи!...

— Не щадіте, орли, налітайте!...

— «Ех, Филоне, Филоне»... — прошепотів хоробрий поручник Мокієвський, йдучи проти серця в бій з братами, але впав із головою, розчавленою чеканом. Покотився по сходах, широко, мов підстрелений птах розкинувши руки. Ремигіяна Сурина, що під Дюнкірхеном власними панцирними грудьми заслонив Хмельницького од еспанського лицаря Гонзалеса де Пелайон, що наїхав на префекта конем і смальнув у нього з пістоля, рознесли Джулаєві на шаблях, у брамі. Чортами поробились ці драгуни Забузького. Наче їм підмішав хтось відьомського зілля в вино, чад заслав їм очі і не питали, чи побратима, чи брата рідного бють.

— Джулаю, Джулаю, нерозумний сину, — крикнув із долини панцирний товариш, молодший Гординський, — чи знаєш, що Хмель усю старшину бунтарську повязав, Барабаша до гармати прикував, Золотаренка й Караїмовича з ним разом?... Всі замот-

али до Хмеля перейшли... Пощо ще сіпаєшся, гультяї?...

Але кулі засвистіли йому в відповідь.

Джулай стояв, із короткою люлькою під носом, чужина виласть йому зміюкою з під місюрки, стояв і куля не брала, сновиду.

Був божевільний, але тямив теж добре, що, коли всі його не подолали то не так швидко й ломають. Хмельничане могли собі штурмувати його до схочу.

І у закамарках цекгавзу сидіти могли б і не один, а ті за кожний крок свій платили так рясно крові, що не стало б їх усіх, коли б захотіли таки його вбити.

Хмельничане хотіли викурити. Гординському не надто вірив. Ще ра говорили йому, що замотлавський табор давно не видасть Хмеля й пальцем не рушить для нього.

Але так легко було теж узяти Барабаша й Караїмовича. А про те, що Яспар із бранденбуржцями стане Барабашевому боці, не було що й казати. Недаремно вийшов із товариством добрих п'ять ночей.

Перабийніс це все добре розумів. Він неспокійно чекав, чекав все частіше в бік міста, де все ще вилазили, гуділи дзвони й бились чиїсь далекі глухі дзвони.

Світанок міг принести добру вість, але, хто знає, чи цей день таки буде днем Хмелевої перемоги? Навіть коли б йому повелось вгвотати замотлавське гультяїство, зоставався Яспар із своїми замотлавськими бранденбуржцями.

Регімент, що мав гаківницькі мушкетери, добрі картавни й петрієри, міг умити замотлавський міст.

Кіттус Скоттус вже давно післав Хмелевського до табору. Було видно, що до утрени замотлавці не заштурмують.

Знизував раменами, йдучи зі своїми шкотами, закував у панцир, слухняними своїми дітьми, по сходах штурмував міст.

Ще міг розуміти того дурного телепня, що тупо й безглуздо служив тому, хто плачав, а тепер бився із якоюсь розпачливою зневірою,

наче б хотів тут накласти своєю головою. Але лють розпирала його, коли чув той дзвінкий і ясний голос Джулая, одного з кращих козацьких рицарів, незрівняного кіннотчика, що своїм загonom сіяв жах у Фляндрії та й раніше в Цісарстві, а тепер впертого, одчайдушного бунтівника. Невже таки справді так ненавидів Хмеля?...

Ні, то таки грала проклята, ворохобницька кров степовика. Вибухали ж бо запорожці, засидівшись не раз у Січі без ратного діла, несамовитим бунтом. Плюндрували все довкруги, кидали отаманів у Дніпро, палили Терехтемирів, Переволочну, грабували, гвалтували й сікли все, що попадало під руки... Не знала тоді зупину козацька bestія. Не було тоді сили, щоб її спинила...

Гай-гай, тож то матиме Хмельницький мороки з тією безголовою bestією! Тож то сили треба мати в руках, щоб цю галайстру держати, мов псів на ланцюгу, виточити з неї прокляту бунтарську сукровицю. Навчив би він її, козацьку вольницю, послуху, він — Кіттус Скоттус, наємець. Навчив би як Валленштайн, як Тілли, як Бернгард, хоч би шибеницями треба було обсадити всі шляхи, стави запрудити бунтарським трупом. Це марнування сили драгувало його вкрай.

А Джулай, бісів син, реготався там вгорі. Що ж, міг у цьому курнику сидіти ще довго. Мав бочку з порохом, вина подосталь.

— Покажу вам еспанську службу, — бурмотів Перейбийніс (і не терпів і милував козаків — непокірних, розбещених дітей), покажу я вам скарби в чіпангу!...

І з пересердям наказав шкотам штурмувати другий поверх. На драбинах лізли люди з-надвору в вікна — інші пнялись по сходах і там, де вже заблизько було бити з мушкетів, брались за шаблі. Хряскали шоломи, хрустіли розчавлені черепи, у теміні на сходах бились

А Джулай скавав, мов бісеня...

прокльони і зазубрювались рапіри та шаблі. Впав Рамзей, довгий жердястий шкот, давній товариш і шкода було глядіти Перебийносові, як винесли його друзі, пошарпаного козацькими шаблями. Сопів Леслеус, висуваючи з-за рогу свою довгу рапіру, а Джулай, мов бісеня, чорне й веселе, вилискуючи своїми білими зубами скакав, з підвіконня на підмурівок, із сходів на поруччя й шабля його співала, сікла й кришила, а він сам, гемон, був невловний, прудкий мов полум'я.

Перебийніс важко кляв, але мусів відступати. На цих вузьких скрипучих сходах січено йому людей, мов капусту.

— А що, Перебийносе, спіймав облизня?...

Джулай реготався немилосердно.

Шкоти одходили похмурі й не гляділи один на одного. Не сміли глядіти на Перебийноса, що вів їх вмирати в цій затхлій, проклятій дірі.

Запорожець Індич, з відсіченим вухом, злісно й глузливо показав йому на Мокієвського і Сурина, що лежали мертві прикриті киреями.

— Всіх викосять тут, псявіри, всі тут ляжемо, вірні друзі...

— Чи заплатить нам Хмель на тому світі?... — зареготався лисавий шляхтич, козацький доброволець, Яблонський. А Перебийніс почув у цьому реготі не добре провістя.

— Може й Хмель самий лежить із оловом в потилиці або рибі годує під Мотлавою?...

— А ми тут гинемо...

Невірні це були легіонери. Вітер здіймався — спалахували полум'ям, готові були вмирати за Хмеля, вітер пішов далі, полум'я вшухало, десь блиснула загравка і вже вагались, вже може готові були йти за другим.

Але Перебийніс глянув по них і стихли. Ставали мов шкоти рахмани. А шкоти, ті тремтіли, коли гля-

ли на Перебийноса, коли підіймав почварну губу з під неї білів зуб, коли мов вовк вишкірювався, вишкірюваний, а очима пробігали сині, короткі стрілки, що кидали кожного, хто наважився глянути смілише.

Готувались до чергового штурму.

А ті, в цекгавзі, насмілені, глузували й бенкетували.

— Мушкети шикуй, вогня!... — Крикнув Перебийніс і порішив не щадити бунтівників; — в землю підступлять!...

Майданом чвалував вершник. Люди спинились, одкинули курок.

Перебийніс чекав його. Чекав його як порятунку, проміння.

— Згода, — кричав козак, вимахуючи шаблею; — Хмель посилає сказати, щоб не стріляли!...

Вершник скочив з коня. Це був Креховецький, козак із драгунського полку, панцирний товариш.

— Яспар перейшов до нас, — говорив він, — все сто в наших руках, Хмель із Яспаром їдуть до Артурового двора...

Перебийніс зняв шолом і обтер піт із чола.

Важка бо далась йому ця ніч.

З гори, тимчасом, пражили далі.

7.

На дворі брязнув морозний твердий день, а враз зняв шаблі людей в залізі. Вулицею бігли люди, в сніг, радісно вигукуючи. Вулиця роїлась мов вершник. В морозі кричали галки.

— Рятуй життя, вашмосте, — крикнув Забузький.

— Яспар перейшов на бік Хмельницького...

Забузький вбіг простоволосий, сполотнілий. Йому на кружганку сказала, що поміж козаків та

бранденбуржців саме в менті, коли Яспар наказав перекусити набої, вибіг Ахіллес, курфюрстів виступ із Берліна й вимахуючи пергаментом зачукав «Мир! мир!...» Електор Бранденбургу брав Хмельницького під свою протекцію. Яспар скорився. Привітав Хмеля й їхав поруч нього в Артусове подвір'я.

— Клятий зрадник!...

— Рятуй життя, вашмосте Барабаш, ідуть по нас... Дебелий Барабаш застиг. Його очі широко відчинились і в тривозі він не міг вимовити ні слова.

— Де твої люди, мості капітане? — засичав Арноні змією; — клич людей, бо Хмельницький займе мені резиденцію...

Еспанець добув рапіру.

Барабаш підвівся, хмарно почорнівши.

— Золотаренко, Караїмович, Забузький!... Пани-отамання, молойці, до шабель!...

По крутому, налитому кровю чолі, спливав піт. Твердий вояк не хотів ганьбити себе.

— Варта, до мене!...

Але ніхто не біг. Отамання стояли, не ворухнулись. Караїмович потупив очі. Забузький закусував вуса. Паленів статний Золотаренко. Вигуки лунали з вулиці, бандури, літаври й жоломійки вигравали залітали в вікна, немов глузували. Під резиденцією було вже повно збройних людей. Іржали коні. В дверях станув Мрозовицький з добутою шаблею. За ним виглядав низенький Соболь, хмуρο виліскував очима степового орла Вишняк-Якубович. Пара валила з надвору.

— Мості Барабаше, арештую тебе, — крикнув з порога Мрозовицький; — арештую й вас, вашмості!... Метнув іскрястими очима довкруги. Арноні зібгався й пробував посміхнутись.

— Варта, до мене!... — загудів знов Барабаш і, заслонившись добутою шаблею, важко дихаючи, вбгав

голову в широкі плечі, мов розгніваний бик, під лоба глядів на людей.

— Давайте шаблі, отамання, — спокійно кинув їм Морозенко, — Хмелевого суду не бійтесь!...

Отамання, мов зачакловані чергою, відпоясали кинули свої шаблі йому під ноги. Тільки Барабаш не вагався. Оббігав очима кімнату. Розумів, що це все життя зосередилось у цьому менті, що він одише знайдений в своїй самоті, що його оточила якась незнадійна, безкрая нудьга.

— Давай шаблю, мості регіментарю, — повторив терпляче Морозенко, — за нами будеш хоч певний життя, а ні то чернь тебе розірве!...

Бик не бачив нічого. Тупий, чорний бунт його шипів. Така важка, камяна ганьба.

— Піддайся Хмелеві, мості регіментарю, — прошепотів Золотаренко; — це бо ваш префект!...

І тихий голос побратима шпигнув Барабаша мов дзвінка, сталева стрілка. Він зітхнув і з пересердям бурнув шаблю під ноги Морозенкові. Шабля заскимала, дзвінка крива шабля, з перським письмом на широкому лезі, здобута в битві, у герцю з турецьким шатаю під Білгородом.

Із сорому й ганьби Барабаш збагрянів вщерть. Він був такий безсилий, самотній. Навіть його вірні стровики не могли йому подати допомоги. Він не міг нічого сів, загремівши панцирем і обхопив голову ругами. Вогонь з ватрану заіграв на його наручнях. Зорий був, дебелий козак, а кебетою мов дитина. Мрозовицький засалютував еспанському лицареві. Нікого більше не смів торкати в резиденції, але й так зайшов без права.

Але очима шукав когось. Не цього, не Арноні, не переляканих на смерть писарів, не еспанського альфа, що, втім був йому милий своєю мовчазною мистістю.

Ю. Косач

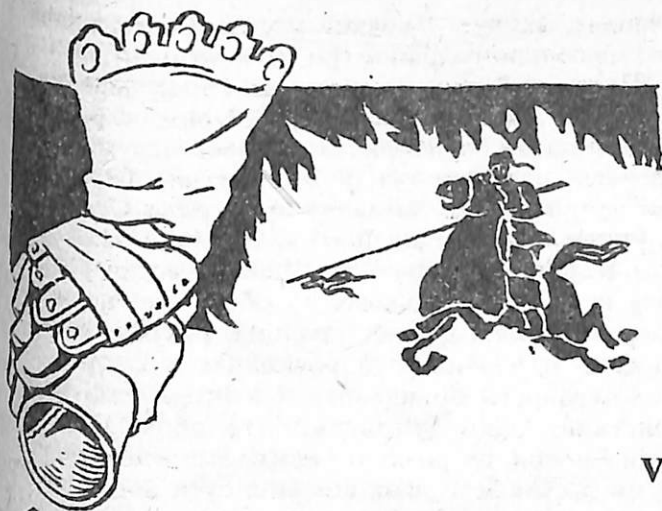
— Де Себастьян Адерс?...

В світлиці його не було. Мушкетери кинулись по будинку резиденції. Але Адерс вже давно був щез. Ще перед Забузьким дізнався од вартового-рестровика про згоду з бранденбуржцями. Рятував свою шкуру. Може прощтовхувався вже між юрбою, прямуючи до порту, щоб сісти на якесь голяндське судно або шукав утечі через східню браму, щоб добитись до Варшави?...

Мрозовицький наказав молодцям негайно зачинити всі брами й порт. Ніодна душа не смітиме вийти з Геданума.

— Що ж, поручнику,— підійшов до нього лестивець Арноні, заспокоєний, що на нього ніхто не настає; — передайте мій щирий привіт префектові капітанові Габданкові Хмельницькому та запевніть його в моїй приязні. Страшні степові легіони козацькі, страшний їхній бунт, але ще страшніший мусить бути той, хто зумів цей бунт приборкати...

Він низько вклонився, замітаючи довгими рукавами чорної киреї, мов крилом кажана шахівницю підлоги. Змія лестилась до орла, що звивався до буремного льоту. Орел ширяв, розпростерши могутні крила. В горі було ясно й морозно, за вікном іржали з морозу коні легії.

VII

ALEA JACTA EST

1.

Про кавалера Магнуса де ля Гарді говорили злі люди, що він є коханком химерної й причинної королеви Швеції, молоденької Христини. Але, можливо, це була лиш партія філософії, що була для володарки найулюбленишим заняттям крім читання латинських поетів. Так чи інакше, для розмов із капітаном Геданом Хмельницьким, що про нього чимало річей вивідали в Стокгольмі на підставі реляцій варшавських амбасадорів д'Аво й Шанюта, був обраний Магнус де ля Гарді. Останні авіза, які одержав із Парижа та з Варшави канцлер Оксенштіерна наполегливо звертали увагу Її Величності на козацького представника, що особливо тепер, з уваги на неясні пляни короля Володислава, з уваги на загрозу з боку Московії в Лівонії та зовсім ясне становище князя

Радивила, входив у велику гру за Септентріони, що були частиною головної гри за континент.

Шляхетний пан, маркіз де ля Гарді, змагаючись із канцлером Оксенштєрною, прехитрим старим лисом, що намагався приборкати широкі задуми молодої королеви, надіявся тут, у Данцігу виробити вже зовсім ясний погляд на заплутані справи Сходу.

Рицар Ахіллес, що його врятував із важкої опресії в Коніці, по дорозі до Данціга встиг розповісти йому про Хмельницького, та обережно; вдячний кавалерові де ля Гарді за спасіння, розумів усеж таки, що єсть межа, на якій розходяться інтереси великого курфюрста Бранденбургії з інтересами королеви Христини. Одно було ясно для обох: Польща, ця повія Європи, ця роздерта примхами магнатів і шляхти, ця bestія безголова повинна бути поділена й приборкана.

— Схід, Септентріони,— говорив Ахіллес проти морозного вітру, в саях, сповитий ведмедами,— це наш Новий Світ, наша Америка. Не буде тут, у германській землі спокою, поки не відчиняться брами Сходу для німецького воїна, купця й ремісника. Шляхетська потвора нагадує собаку на сіні: сама не їсть і другим не дає. Німецький меч тевтонських рицарів, що тепер поржавлений, закопаний лежить у землі, одкопаємо колись, шляхетний кавалере...

Не любязно поглянув на нього Магнус де ля Гарді. Там, у Кельні над Шпревою, в дворі курфюрста, недавно ще убогого, сумирного князя кувались небезпечні пляни. Строге лице кавалера-велита спохмурніло й він довго не озивався. Коли Хмельницький, цей Вільгельм Оранський сходу, справді чогось вартий, то неодмінно треба пересікти ці ниті, що вяжуть його з Берліном.

Що ближче підїздили до порту по хрусткому, високому снігу, тим більше непокоївся Ахіллес. Невже

прибував запізно, невже Вовча ліга випередила його за імперські дукати, за еспанське золото вбито Хмельницького...

На заставах зустрічали людей-міщан, що рятувались утечею в околичні села. Бачили в снігу заляклі, обдерті трупи козаків, що загнались за місто, за грабунком і їх посікли пруські селяне. З вишкіреними рубами, з відкритими, шкляними очима лежали степовики проти чужого неба, знайшовши осьде ганєбну смерть.

— Вирвались, мов вовки з кліті,— говорили порожені, що їх спинив і розпитувався Ахіллес;— ррша ця дич за мор і чуму, дітей ними лякати...

Магнус де ля Гарді оглядався на свій почот. Шведи набивали самопали.

— Швидко, швидко не полічать костей своїх, зами... навчать їх як бешкетувати. Вже на них бранденбургців пішлють. Бранденбурзький регімент наїть їх, як шанувати гостинність вольного міста... Ахіллес наказав гнати коні чвалом.

І хвалити Бога прибував у сам час. На заставах сяди пропустили їх Яспарові люди, що встигли осікти й повісити кількох мародерів із козацької еологи.

— Вже бо дасть їм гарту наш Яспар!...

Біля радниці вистрілили на них якісь козацькі нїтяї, під св. Бригітою купа їх пробувала схопити нїї під узди та добула шабель, але Ахіллес та де ля Гарді, а за ними шведські райтари, везучи поміж нїми ноці з раненим Адлером, повідсікали їм вуха носи.

За Артусовим двором побачив Ахіллес їх, Яспарових мужів. Стояли, ждучи ворога. Стояли, віддучи порох, перекусивши набій, дула мушкетів поклав на вилки. Райтари сиділи за ними на дебелих, добре кутих конях. Іней впав їм на бороди, на вуси.

Шоломи блестили, вигравали на ранньому сонці. Чекали, готові. Подав би Яспар сурмою наказ і вдарили б мов покара на степовиків. Ці не дбали б, коли їх про пощаду просити. Ахіллес одгорнув прожогом ведмежу шкуру, скочив на бігу із саней і побіг поперед лави.

— Згода, згода!...

Яспар підхавши, пізнав його. Курфірстів наказ треба було сповнити. Махнув рукою сурмачеві й той заграв одбій. Піхота вийняла мушкети із вилок і поставила до ноги. Райтари одпустили поводи коням. На зов козацьких сурем озвались бранденбурзькі сурмачі. Прапори вклонились. Яспар виїхав Хмельницькому назустріч мов князеві на поклін.

*

Це все памятав Магнус де ля Гарді, збираючись тепер до Артусового двора. Гондіус, що в його господі спинився, розповідав йому про справи в Данцігу за останній час. Розсівшись перед дзеркалом, дозволяв де ля Гарді, велит у кармазині, теребити цируликам його кучері, що спадали рясно на сніговий конковий комір, зачісувати їх та укладати. Був дебелий і кремезний цей русявий рицар, що його імя знали по всій Європі, од Цінтри до Москви, од Парижу до Істамбулу. Знала, кого обдаровувала своєю протекцією причинна королева Півночі.

— Нашуміли мені вуха цим Хмельницьким, — загремів Магнус де ля Гарді й глянув пильно на Гондіюса; — хто цей чоловік, цей зловіщий муж, що з ним маю говорити?...

— Роджений од степового лицаря, — сказав Гондіус, — п'ятнадцятилітнім хлопцям стоїть при батьковому боці у найсуворіших битвах, що їх знає наш час. Декілька років прикутий до галері і до муру

Яспар виїхав Хмельницькому назустріч...

Едікульської башти терпить наругу турецьких канчуків, голод і муки. Визволений, зеднує собі славу на окраїнах Річипосполитої, хитрий, одважний, неговіркий і мстивий. З панами-полководцями священної війни за віру бється, мов звичайний затяжець на битевних полях Богемії, Німеччини, Фляндрії й Льотарингії. А нині — в обличчі збунтованої черні не боїться чолом в чоло стати з нею й чернь, що готова була його роздерти, розступається перед ним мов море...

— Що може ця людина, що вона гадає робити, що варті її пляни?...

Магнус де ля Гарді підвівся й слуги припинали йому рапіру. Перевязь впала через плече, перевязь дарована королевою, бита самоцвітами.

Гондіос низав раменами.

— Я писав канцлерові Оксенштієрні: шляхи Господні неісповідимі. Ніхто не збагне, який плян таїть у грудях цей дивний муж. Єдине певне: у великих подіях, що грядуть у Септентріонах, що рокоцуть уже мов далеке передгроззя червоними зірницями й маревами, не останню ролю гратиме він...

— Йдемо, вашмосьт майстре, — нетерпляче кинув де ля Гарді; — людина мене цікавить. Мусять же тили таку рибу. Хвацько понівечив він їхні пляни...

— Чуєш, шляхетний рицарю, чуєш?...

З надвору греміли голоси. Здалека родився гул вав мов сірий, пінявий вал грізного грайморя і йшов далі, далі битись об камінь.

— Віват, батько Хмельницький!

— Vivat Chmelnytzki — praefectus!...

— Віват, наш регіментар преславний!...

Ганна, Гондіосова донька припадала в своїй світлиці до вікна. Так прагнула бачити його, що жив

дні так далеко від неї, мов за сімома морями, проклинала безсонними ночами, знаючи, що, катуючись і гуляє, навіть і не згадавши про неї. Так прагнула побачити його, що прийшов сюди похмурим обличчям, бачив тільки її — далеку свою зорю й більш того, що раз поглянувши, подолав засвітити душу спаленим вогнем, осяяти як блискавкою. Гай-гай, чи згадав би собі тепер про неї, забуту мрію?...

— Віват Габданк-Хмель!...

Був не її вже, був тієї юрби. І серце зіпніло, як червоне дорічко, дратуючи себе насолодою муки. Може це й було щастя: певність нездійснюваного. Така була і ця ніч жорстока доля.

2.

Хмельницький їхав до Артусового двора. Їхав на тому огиреві з тих, що були забрані в еспанців в Дюнкірхені, а їх недавно пригнали люди з партії втілі. На клубах у коштовнокрового огиря вичепили конюхи шахівницю, гривову, заплетеною в коси і вивернувши вуха і кидав злющими очима в маленького коня, що скидалась, як у всіх еспанських коней, на голову, що гадючу. Хмельницький сидів у сідлі, з рукою на коліні. Поруч нього їхав узявшись у бік бранденбурзький регіментар Яспар. За ними маяли значки регіментарів і регіментарів, козацькі бунчуки й прапорці старських сотень.

Вигравали баско коні, полохались гуду літав на коні черні, що залягала вулиці. Пожежа вже потухла. Чорний дим ще де-не-де кублівся над спаленими будинками й киптява сідала на сніг. А сніг од сонця, який і морозний мерехтів, сліплячи очі.

Їхали за Хмельницьким всі його найвірніші. Хто їхав, ішов. Бранденбуржці змішались із драгунами в своїх жупанах, райтари несли свої мушкети на пле-

чах, а поруч них ішли козацькі піхотинці з запорожських куренів, охочекомонні з білоцерківського, чигиринського й черкаського полків.

І данцігський люд, щасливий, що бурда минула й не треба тривожитись про дома та крамниці, заповнив вулиці. Він уже вдруге бачив тріумф Хмельницького, віктора зпід Дюнкірхена й переможця збунтованої черні.

— Віват Хмельницький, батько наш!

— Vivat praefectus!...

Невже такі сміли поважитись вони піднести на нього руку? Вони, легіонери його, побратими його, соратники зпід Цецори, Магдебургу, Білої Гори, Гравеліну?...

Проклята невірність степова! Прокляте підсоння, що родить вічне марево бунту!

Може думав нераз, що йде поруч обох сестер. Вірних сестер. Що ніколи його не покинуть, не відречуться. А то була любов і смерть, вірність і зрада...

Збагнув це лиш тепер, по цій дорозі, де народжувалась слава.

Наче вовки, йшли за ним. Обсмалені, чубаті діти в залізі. Неслухняні діти, а таки його, як і їхній він. Дарма, що деякі з-німецька одягнені, інші не грецької віри, аріяне, социни, латинники, але всі рокосянці!... Збагнув це солодке імя.

— На Турчина батьку, веди, з тобою підем!...

— Прости батьку, невірність...

— Дай сікти, посічем, тільки не сердуй так дуже!...

— Віват, наш Хмельницький-батько!...

Бандури вигравали, бренькотили кобзи. Вили жоломійки. Посміхався русявий Яспар. От, цей, то вже вірний. Ці бранденбуржці, ці шкоти й шведи не такі. Ці вірні до скону. А хіба можна було б вірити цим от дітям, що пнялись до його стрепен, що цілували його кирею?...

— Шкода говорити...

Ніколи не м'якло серце. Дивувався, як міг ще тому декілька днів плакати з пересердя, від нудьги, що глодала душу. Таки легко було втратити віру в нього. Що було дорікати іншим, коли сам її втратив?

Ні, ще твердіше серце панцирем закути. Ще більш одмовитись від себе самого. Як Муцій Сцеволя, римський громадянин, покласти руку на жар: «Ось я — громадянин Риму есьм...»

А хіба не могли б бути ці люди Роксоляннії легіонами Третього Риму?...

Така шалена буля ця думка, але така солодка, мов блискавиця серед літньої, шкварної ночі.

— Господи, научи мене!...

Гора діл, переважка гора ще нездійснених дум.

Ці курені, ці коронви степові замінити в слухняні, вірні центурії. Чим озброїти їх, ні не тільки цих — тисячі воїнів, а стопятьдесят тисяч, що колись

прийдуть, коли покличе. Де самопали, піщали, мушкетери, гаківниці для них? Де картавни, фалькони, петрієри, колюбрини для облоги замків і фортець? Скількиж

Бужин, Кодак, Бар, Кремянець, Камянець, Луцьк, Жамостя... А центуріонів метких, а проконсулів, а преректів для армії цих усіх чубатих дітей, а інших —

ивників, кожумяк, пастухів, броварників, будників, могильників... Для цього народу руського Річисполитої польської... А шпівонів і агентів у сторо-

ках чужих, а резидентів розумних, а секретарів, витих у латині?...

— Чи подолаємо, Боже?...

Думка, мов стріла, прошибала смажне чоло. Ні, треба було розуму, кебети мужа, що раз на триста

родиться.

— Віват, Хмельницький — батько наш!...

— Віват, регіментар наш!...

У Артусовому дворі стояли найвірніші. Ті їжили списи, не випускали з рук самопалів — не вірили, що чернь так швидко скорилась. Петро Гловацький, плечистий Шумейко, Нестеренко, Ганджа — вірні пси, готові загарчати й кинутись до горла. А простоволо-сі, в одних сорочках та шараварах стояли похиливши голови, прикуті до гармати бунтарські офіцери-ватажки бурди: дебелий Барабаш, меткий Аксака, блідий Золотаренко, зрадливий Забузький, підсліпуватий Караїмович. Ждали покірно суду і мушкетери одштовхували мушкетами голоту, що дерлася до них, ласа поглумитись над безборонними. Та сама голота, що ще сьогодні по півночі віватувала на честь Барабаша.

Хмельницький зійшов із коня.

— Хто наказав прикувати отамання?

— Чи рубати, батьку,— підбіг козак із драгунської корогви.

Може й треба було. Затаять лють, помсту, як за-таювали вже давно. Їм не збагнути права його. Того права, що його виборов у собі, у важкому змаганні, тоді, коли вони — люди привати за хуторами, крихта-ми із столу Конецьпольських, Потоцьких, Любомир-ських ситі були. Ні, не по кров братню прийшов він сюди.

— Розкувати людей і посадити за столи, до това-риства...

За Хмельницьким глухо зашамріли. Але він повів очима й стихли. Ковалі розковували знехотя офі-церів, інші накиннули на плечі їм киреї.

Затаїв Забузький таки лиху думу. Зустрів його погляд Хмельницького і цілу мить гляділи на себе. Чи добре вчинив батько, розкувавши бунтаря... Чи не краще було оддати його черні, щоб понівечила й пошарпала... Але Хмельницький вже не глядів на Барабашевих. Ішов спокійним, мірним кроком по

Стояли, похиливши голови, прикуті до гармати...

подвірі й чернь розступалась перед ним, як вночі, на острові за Мотлавою. І презентувала мушкети варта. Одводили його далі, в глиб рицарського житла вигуки легій. Лунко відзивались склепіння. По сходах ішли люди, з префектового почоту, Яспар, Ахіллес у важкій ведмежій шубі. Біло погоже грудневе сонце у високі вікна.

— Віват Хмельницький — регіментар!

— Віват Хмель — наш батько і побратим!...

А в Арсеналі тимчасом Джулай, почувши про кінець ворохобні, зложив зброю. Між двома рядами іклатих шкотів, між двома станами панцирів ішов, гордо піднявши голову, закурений і закривавлений ватажок. Цей умів гордо битись, умів би гордо й умерти. Хмельницький наказав і його щадити.

*

Зійшла цього вечора нова зоря. Небо було в знаку Стрільця. Невідома зоря, завважена Гондіосом, що не гербував у вільний час астрологією, віщувала весну, погіддя.

А інші бачили сяйний меч, що простягся поперек неба, вістряв до сходу. Чи віщував він люту, запеклу січу? Чи сівбу сталі в степах?

Галич сідала на пожарищах. Закована кригою стогнала Мотлава, рвучись до моря. До весни було ще далеко. З моря мела хуртеча, вили вихрі. Варти на заставах, на городнях, на замку викрикували в морозну ніч дзвінкі гасла — назви городів: Кенігсберг, Алленштайн, Штетін, Бранденбург... Козацькі кінні пікети гулко цокотіли підковами, пробігаючи місто. У лумі кострищ мідяно горіла Марійська церква. Геданум замкнув ворота.

3.

І знов, як тому декілька днів, сповнилась трапеза Артусового двора, старовинної орденської оселі, рицарями. Надходили ритмайстри, поручники, хорунди, панцирні товариші, профоси козацького корпусу, бранденбурзького регіменту, шкотського Чорного Лева полку. Сідали на лави, повід стінами, тримаючи в руках шоломи й місюрки, простягнувши довгі ноги в чоботях, що їх не знали, де подіти, звикнувши до швидкої їзди. Світилось од кірас, панцирів і дротяних шпальчуг. Що найпишніше виступали шведи з почоту кавалера де ля Гарді, який сам яснів снігом коронки, брокатом важкого оксамиту, самоцвітами на ремінях і шпальчугу од рапіри, дарованій королевою Півночі. Пошанкою гляділи на них сарматські воїни, були бо вони й ніким не переможені досі в цілій Європі рицарі. Чорно виступав і Гангоф, офіцер литовського великого князя Януша Радивиля, що прибув сюди наймати регімент Чорного Лева, а може для зустрічі з Хмельницьким. Прийшли привітатись із префектом козаків і французи з торговельної контори Ляссалья та офіцери королівської фрегати «Святий Єронім», що завітала сюди декілька днів до Геданума. Стояли вони невеличким гуртом із бравим капітаном Фабром де Люком в чоботях, оподалик, з подивом та острахом дивлячись на новітніх готів — рицарство Роксолянції. Довгий Яспар, бранденбурзький регіментар, сидів поруч із Ахіллесом, вістуном курфірста, й Шандором, гордим семигородським паном, агентом Юрія Роксоляніна. Яспар погляджував широкою правицею руку на чуприну й не любязно споглядав на шведів. Бранденбуржці починали їх не теріти за буту широким поглядом, з якою гляділи на всіх інших. Широко погляджував, зочивши французів.

— Півні, чисті півні, — сказав він до Ахіллеса — погляди, ваша милість, скільки пер на капелюхах, скільки коронок...

Не обдаровували й морці його величності Дуже Християнського короля великою любовю шведських воїнів. Швеція була союзницею Франції, проте хто з католиків міг глядіти спокійно, як вона поширює свої кордони в Німеччині? Шведами треба було користуватись як отруєю, говорив кардинал Мазарен, трохи її — лікує, забагато шкодить...

— Мусимо терпіти їх до часу, прошепотів Ахіллес до Яспара, французи розпанювались у Німеччині, використовуючи нашу слабкість. Але прийде час, коли Німеччина обєднається, і Тюрингію й лівий беріг Райну і Баварію вирвемо Франції, а тоді прийде черга й на шведів...

Обличчя Ахіллеса ясніло. Він осягав те, про що так мріяв. Він один, може, з цієї усієї юрби розумів, хто міг би допомогти курфюрстові шахувати Швецію, Францію й Польщу. Його орлій погляд звернувся до префекта козацького корпусу.

Теодот Хмельницький увійшов у трапезню у супроводі всіх своїх товаришів. Станули півколом коло нього, не зводячи очей. Ждали, що скаже. Увійшов, як був цієї твердої ночі, у зіятому колеті під панцирем, у шоломі, що його зняв, одкривши високе чоло із чорною гадюкою чуба, з правицею на шаблі, з пірначем за литим поясом.

— Vivat Khmelnitzki Praefectus!

Трохи сутулий, мов вовк худий, з запалими щелепами, з камяними вилицями, з жаринами очей в темних яминах, крепкий і кремезний мов дуб, гордо підняв голову.

— Vivat Khmelnitzki Capitanus!...

Стояли за ним стіною. Праворуч стрункий Вишняк-Якубович, козацький рйтмайстер, велет — Шумейко,

воруч — осавул Максим Нестеренко, вірний товариш довгих вояцьких літ, Іван Шангірей, славний синотчик на всьому Задніпровю, що носив за префектом корогву, даровану цсарем.

Хмельницький глянув по друзях, панцирному товариству. Стояли, спершись на шаблі й палаші, без шоломів і шапок, хто в киреї, хто в панцирі, хто в жупані, сиві й молоді, зрілі воїни й молодики, вперли очі в нього. Поручники: Ганджа Уманський, чорнявий красень, перший фехтувальник між реєстровими, що мірявся з найкращими еспанськими вершниками, Іван Волченко — знаний на Мультахах і Буджаках, добрий лучник, Іван Чорнота — що пройшов школу в зятягу Тілі, Іван Демкович, Войтіх Рокицький, Петро Гловацький з кодацької драгунської корогви — побратими неспокойних літ на кордонах Річипосполитої, віддані дорадники в чужоземному зятягу, друзі застольні, задушевні...

Глянув на молоді, ясні обличчя панцирних товаришів, хорунжих джур: ось юнаки з Галицької землі — три брати Гординські, Татомир, Креховецький, що стояли випруживши груди в панцирях, обкурени мушкетним димом у Фляндрії, надія його — регіментаря, коли треба було йти штурмом на bastioni й шанці. Ось молоді зятяжці, шляхетські сини перших воїнівських родів, що не відrekliсь прабатьківської війни й пішли козакувати — Боговітин, Чарнецький, Друцький-Соколинський, Ісакієвич, Чирський. Ось шляхетські київської землі вісім братів Мокієвських, що один заплатив вчора життям за вірність, а далі Гельхівські, Пісочинські, ось рицарі із далекої Сіверщини й Стародубщини, Блудимки й два брати Косачі... інші й інші...

Не уступали шведським, німецьким і французьким отінам у хоробрості, пишності, гордості. Знали їхню важку, козацьку важку правицю, що вміла сікти, знали

А в ділі цьому pomoже мені Господь, наш суддя Найвищий. Амінь.

— Амінь,— загреміло в залі. І полумя свіч затремтіло, сливе загасло. Крицеве гроно рицарів підійшло тісніше до капітана. Горіли очі. Правиці рвались до шабель.

— До реверса, мості рицарство, до реверса! — вигукнув палко Гординський.

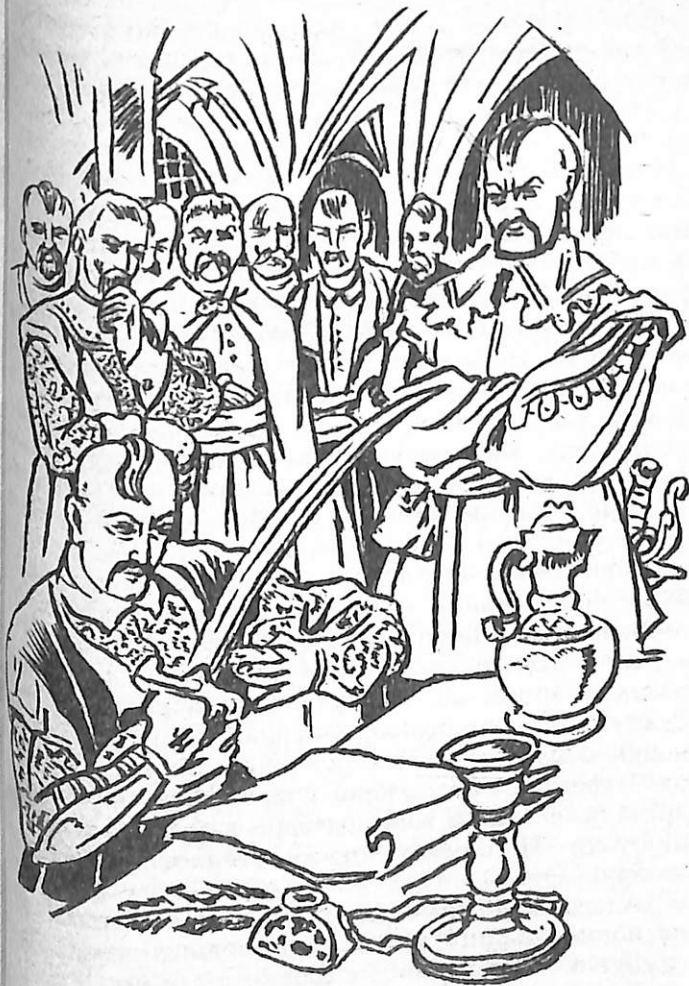
— До реверса!

— Віват Хмельницький, наш регіментар і батько!...

Іван Волченко сів до столу. Принесено каламар і гусячі пера обрізано шаблею. Іван Волченко писав реверс рицарства козакоукраїнського на вірність префектові Габданкові-Хмельницькому. У всякий час і всяку пору, готові були зібрані тут старшини різних корогв, по власній, ніким не примушеній волі, слухати його до скону й вояцької смерті, вірність і побратимство іменем найсвятішої Трійці, записявши. Серед тиші прочитав Іван Волченко, наказний писар, цей реверс і по черзі підходили козаки підписувати його. Хто неписьменний був, за того підписували інші.

Гречно підійшов префект до гостей. По латині привітався з кавалером де ля Гарді, обіцявши йому розмову на самоті, а Магнус де ля Гарді, обертаючи баньками великих, випуклих очей, передав йому привіт ясної королеви Христини, доньки Лева Півночі, Густава Адольфа. Низько вклонившись, замів перами капелюха долівку капітан корвети, орленосий Фабр де Люк, корсар, а з ним Хмельницький говорив по французьки, розпитуючи про здоров'я молодого короля й кардинала. Привітався з семигородцем і з Гангофом любязно поготорив, вихваляючи розум його милости великого князя Януша.

І так, відправивши чужинців, Хмельницький підійшов знов до рицарства. Хотів бути з ними, із

Іван Волченко сів до столу...

своїми залізними дітьми, збагнувши, що цього вечера довершилась тайна його братерства з ними, що тепер навіть смерть сама не зможе роз'єднати їх.

4.

А тимчасом Себастьян Адерс рятував своє життя. Він поспішав, розуміючи, що кожна хвилина перебування в Геданумі грозить йому смертю. Його карта була бита. Хмельницький його переміг і ніщо не змогло б відвернути поразки. Треба було думати тільки про себе, про свою власну шкуру. Адерс утік по темних сходах венеційської резиденції, захопивши з собою мішок із талярами, та прямував заулками до порту. Там, на якорі коливався бриг ротердамського арматора ван Стеевенса, «Альбатрос», що міг на наказ Адерса розпустити вітрила й прямувати до Копенгаги.

Біля церкви Йоанітів Адерса затримала варта. Це були кінні козаки з корпусу Хмельницького, яких Мрзовицький порозсилав уже у всі кінці міста.

Купа міщан, з якими йшов Адерс, повернулася назад у місто. До порту ніхто не смів іти — така була козацька постанова. Адерс обтер піт із чола. Його носик, висунувшись зпід хутряної шапки ловив повітря. Перед ним було море, сіре, пінливе море. Кораблі дрімали на кілька гонів од берега, мов сонні, рахмані ні птахи. Ні одного човна, ні одного рибальського катера!...

Адерс, кленучи в душі, тремтячи од тривоги, що не покидала його цілий день, сидів у заїзді морців самотній, згорблений, не радий, що живе.

Таляри розкрили рота господареві заїзду, Ганс-йоргові, колишньому піратові у Середземномор'ї. Ще мав досі поперек лиця шрам од турецького ятагана, що полоснув його підчас морської сутички, коли

трунку «Марію Вера-Круц», еспанську бригантину, втрапили на абордаж османські фелюки. Після того п'ять років крутив жорна рабом у Алжирі й заспокоївся лише тут, одкривши таверну для захожих моряків Балтика та Північного Німецького моря.

— Кляті сармати замкнули порт, — пожалівся йому Адерс, — а мене ждуть на «Альбатросі». Коли покинеш мене, Гансйорг на голяндця, матимеш три копії талярів. Ти знаєш, що плачу охоче...

Брама порту зачинена. Вершники в кошлатих шапках, із самопалами в руках, сарматські легіонери, не віщували нічого доброго кожному, хто б хотів переступити поріг порту.

— Але ти знаєш, вашмосте Адерс, що сьогодні вранці ми, геданці, а голота з Роксолянні верховодить місті. Ті, псякість, не питають, а січуть...

Але частку талярів заховав у свою бездонну кишеню. Адерс відітхнув. Невже його шукатимуть тут?...

Як міг він, як міг він здатись так на слова козацьких ватажків, наче б уперше в житті мав до діла зі такою нечесною, зрадливою бестією?... Гра була програна, без вороття. Не доцінював він, та що він — і Арноні, й Нуас, секретар королеви, й сама королева, й усі Визначні у Відні, в Ескуріялі та Парижі сили цієї гемонської людини. Недаремно на світі ставив Мазарен, цей гравець із тисячами темних карт. Недаремно коло нього ходив Ахіллес, цей битий першодар, недаремно йому простяг руку шкотський рітмай-ер Кіттус Скоттус, цей таємничий муж, що в своїх очах завжди ховав якусь шалену, зловорожу думу... Він не сьїне гроно, збирались вони всі довкруги Хмельницького, цього, ще досі мало кому відомого, сотничого, чигиринського, мов стая вояків світили поночі своїми зеленими очима, нюхаючи Великий Слід... О, прокляття, яка змінна фортуна, яка зрадлива любка...

...служим Леву на коні,
З Фалькенгайном — паном,
нам фортуна у вині,
нам потіха — Ганна...

співали бранденбуржці райтари, повертаючись до зимників. І вітер рвав на клапті їхню пісню й відносив далеко, далеко в море. Себастьян Адерс скреготів зубами. Стільки тисяч розкиданих талярів! Стільки найнятих рук і всі вони зрадили! Така тонка й хитра мережа тенет і всі ниті тріснули! Дорога на Схід, у Сарматію відчинена. Дорога змові, дорога осьде. А хто зна, може такій пожежі, якої ще не бачили осьде. Які сили дрімотні, нічий викличе цей Хмельницький?... Зачаклує їх, мов той запорожський характерник і двигне ними ці широкі степові простори, де стільки снаги дримає од віків у синіх, мовчазних могилах.

Програно було гру. Химерну, містерну гру. І Адерс охопивши руками голову закляк. Думи засотали його голову, гіркі думи його полонили.

*

Местники нагнали Себастьяна Адера, що тікав, рятуючи мізерне своє життя в повному морі. Шалюпа його даремно змагалась із чорними, лютими валами. Адерс лежав на дні шалюпи, накрившись із головою киреєю й молився. Так давно не молився уперто, по дитячому, розпачливо. Щоб Бог одвернув од нього біду, щоб врятував його і його дітей, яких так хотів уже бачити, зрікаючись усього-усього на світі, щоб допоміг йому сісти на «Альбатроса» і зникнути геть-геть якнайдалі од цих берегів...

Але местники були прудкіші. Весла хвацько хогидили в міцних козацьких долонях. Мрозовицький пер-

шим схопив правицею за борт шалюпи й притягнувши до себе, скочив у неї. Гансйоргів рибалка залементавав — просив пощади.

Але не він був потрібний козакам. Адерс занімів, хоч хотів крикнути на весь голос. Мрозовицький зірвав з нього кирею й голянець, лежучи горілиць на мокрому дні шалюпи, побачив у очах козака скравки тих блискавиць, що йому нагадали очі Хмельницького. Цей був із тієї самої стаї орлів. І цей міг бути лагідним, мов ягня й нещадним, мов гроза. Голянець заслонив обома руками лице.

Мрозовицький сидів, обтулений буркою на лавці. Адерс стояв навколюшках перед ним, тремтячи всім своїм важким, годованим тілом. Його кирея, його оксамітне одіння було мокре — вал перекотився через шалюпу, гудів. Капелюха зірвав вітер.

— Ти хотів мати нас, а оце ми маємо тебе, — промовив Мрозовицький; — з козаками зайнятись не варто...

Адерс беззгучно шепотів оловяними устами.

— І лежиш тепер, мов пень, не здалась тобі ніщо, що твоя фортуна, ані твоя жидівська кебета, ані твої друзі, що для них ти плів свої сіді на капітана...

— Пощади, — промимрив Адерс, — я віддам все, що маю — конто в Амстердамі й у Парижі... скарби в Індії... маю закопане золото... Більше ніколи не повернусь у цей край...

— Козакові золото чи гній все одно, — посміхнувся Мрозовицький; — ти мені не вернеш побратима Івана Усевича... Скільки літ чатував ти на капітана? Ти не в доброго Корнеліуса Гаги ще бувши агентом, Хмельницького хотів знищити?...

Хмара застала його обличчя й вже не сходила з нього. Адерс відчув, що одна половина його тіла пристигла в прикрій, морозній непорушності й одно око

стало мертве — не бачив ним нічого. Мрозовицький махнув рукою до козаків.

На щоглі шалюпи розпято Себастьяна Адерса, агента Вовчої Ліги, обдерши його із чорного, оксамитного убрання. Цупко держали його мокрі бичівки, відались в тіло. Але болю вже не було. Голова впала на плече й голяндець позойкував лишень тихо, ледви чутно. Біле, м'яке тіло наче баб'яче, посиніло в вітрі. Напнулись на чолі жили. Шкляне око гляділо мертво й уперто. Про що думав? Чи чинив облік життя, всіх інтриг і фортелів, що їх снував на континенті роками? Чи благав Бога про швидкий кінець. Козаки підпалили, присипавши порохом, мотлох дощок і рей. Весело зайнявся вогник перескакуючи калюжі солоної води й крові. Полум'я залоскотало Адерсові ноги, оберчені просмоленими жгутами соломи. Ще один, другий крик тварини вирвався з його уст, а потім тихішав, замовкав він, сповитий ідким чорним димом.

Козаки Мрозовицького одпливали до берега, до Гедануму, що маячив серед синього сумерку, а шалюпа з Адерсом на щоглі, обнята полум'ям все ще гойдалась на бурунах. Хвилі односили її далеко, поки не зникла в балтійській млі. Такий був кінець Адерса, агента Визначних.

5.

Ганна, Гондіюсова донька, стояла перед портретом Хмельницького. Його ще не докінчив майстер Гондіюс, хоч фарби на полотні вже присохли. Хмурно глядів затяжець зпід золоченого шолома. Майстер залишив тло невикінченим, якісь пошматовані, важкі, олив'яні хмари кублились за головою. Насуплені брови збігались чорним пасмом над очима, очі ще були

...стояла перед портретом Хмельницького...

мертві; ще не міг Гондіус найти їхньої хисткої душі. Виглядала з них темінь, неприборкана, але все ще затаєна жага. І міцно стиснені уста й кучерява, чорна мов вугілля борода, облямовуючи тверде підборіддя ще похмурнішим робили це обличчя воїна. Він ще далекішим видався Ганні ніж колись. Такий байдужий і такий чужий. Наче загнваний, що сміє бентежити його самотність, надокучати йому своєю любовю.

Не могла збагнути, що вабило її до нього, цього похмурого сармата. Зорі говорили їй ще давно, що прийде хтось із південного сходу й забере її спокій. Може зорі й не помилились. Бачила його в синьому чаді бенкету, бачила його — начальника химерної вольниці, бачила його в полум'ї заграви. І прийшов, щоб назавжди утвердитись в її гадці.

Аж зітхнула, такою бо кволою, такою нікчемною бранкою відчула себе. Проте цей бран був любий, хоч і такий моторошний.

— Ганно, ясна панно Гондіус, — тихо сказав Хмельницький, ставши біля неї, — чи не в пору при-ходжу?...

Вона здригнулась і накрила портрет полотном. Як увійшов він сюди, непроханий, розгадав її думи?...

Чом не прийшов тоді, коли марила про нього, гнівалась і терпіла, знаючи, що грузне в розпусті, в п'яниці, такий самотній, такий далекий од неї?...

Підняла здивовано брови.

Капітан був якийсь інший. Немов на мить проясніла його душа, заволочена хмарами. І злагідніло рапаве, вояцьке обличчя.

— Майстра нема вдома?...

— Майстер у світлиці, з кавалером де ля Гарді; може покликати, капітане?...

Він хитнув головою, знов такий чудний. Весняний промінь торкнув його чоло.

— Такий я химерний, — промовив він розсіяно й сів у крісло; одгорнув чуба, що впав на чоло, сталеві наруччя брязнули в сьняві свіч, видались дні переважки; кругом самі змії й біси, але все минуло. — От хотів би натішитись, глядівши на тебе, панно... Заздрив би твоєму спокоеві.

Скупо осміхнулася.

Так, якби не знав, які грози в ній цвіли! Але змовчала. Сиділа, понуривши очі, накривши їх тінню вій і Хмельницький подумав, що в цій тині така солодка таємниця щастя. Приборкане тугою сіткою, розливалось зловіщим золотом рудаवे волосся, але ася була строга, спокійна, мов черниця.

— Часто думав про тебе, панно — стиха проказав капітан — їхня розмова починалась і вривалась, мов скупий потік, збігаючи з камінця на камінець, — але що мені з того?...

— Тебе, кажуть, жде дружина, — озвалась Ганна, — її голос бренив наче б із далекого-далеку, мов вогник.

Хмельницький нетерпляче одвів погляд.

— Це не щастя, — сказав він повагом, — щастя буває раз, на світанку, коли дзвенить і ллється співу-на полум'яна ніч і ти захмелієш не пивши, бо це душа монить твоя, мов кришталь із коштовним вином. Чим терпкіше, тим любіше те вино, бо пивши його, знаєш, що за мить випеш до дна і солодкий хміль кине. Але що мені з того щастя?...

Він підвівся і глянув сумовито на неї.

— От хотів би, щоб тобі, панно, так безжурно килось, як про тебе гадаю.

— А ти, капітане?...

Він не одповів нічого. Обличчя його спохмурніло мов і лезо жовтої свічі розтинали його бліде обличчя: воно раз ховалось у чорну прірву тині, раз виступало наче кованим з бронзи.

Хотіла сказати йому, що коли б вимовив слово — пішла б за ним. Чи арматором струнких, мов лебеді, фрегат, оснастивши їх для плавби в далекі, казкові країни, чи капітаном легій, що рушили б на важку службу, в шкварі трисяного сонця, в хузі лютої зими, чи крамарем, отаманом караванів, що йде крізь пустелі, гори й солончаки, — усюди, усюди пішла б за ним.

Але він не дав їй сказати ні слова. Він зрікався щастя, хоч і знав, що воно розцвітає для нього в її очах, в її устах чарівливим квітом цієї полум'яної ночі. Він, як кат нещадно говорив собі «ні» і, здавалось, що це тихе, навіть і не сказане «ні» було йому солодше над усе.

І ця любов погасала мов світанок, не розцвівши соняшним днем. І цей цілунок, що згорів на устах, був мов прудка, золота, вогняна стріла, що зітліла в льоті.

На сходах із горішніх світлиць чути було голоси. Може це майстер сходив із своїм гостем. Ганна зашарілась, глянула притьмом на Хмельницького: ні, його не було тут. Зложивши руки на панцирних грудях, стояв обернувшись до вікна, ясно усміхнений та далекий.

А потім спрокволу пішов на гору, говорити — пробувати Магнуса де ля Гарді, що йому, як прирік собі, нічого не хотів обіцяти. Мав бути для цих людей нічим. Ще не прийшла пора говорити з ними, як рівний з рівними. Вміти чекати — така була школа отців єзуїтів, що вчили Хмельницького в Ярославі, а Мазарена в Алькалі.

6.

Отець Генцель Мокрський виходив із церкви, працюючи додому. На сходах ждав його чоловік у герцогиньській одежі з непокритою головою.

— Добрий вечір, патре. Не пізнаєте?...

Перед єзуїтом стояв недавній ритмайстер шотського регіменту Кіттус Скоттус. На ньому замість колету й панцира був чорний, оксамитний каптан, торочений коронковим комірем, чорна кирея, замість райтарських чобіт — черевики з пряжками. Тільки шпада ще була при боці, а так міг видатись Перебийніс звичайним шляхтичем, миролюбним клерком або крамарем.

— А де ж регімент Чорного Лева? — Спитав єзуїт, йдучи поруч з дворянином.

— Регімент Чорного Лева перестав існувати, отче, — сумовито промовив Кіттус Скоттус; його регіментар Олександр Леслеус, славної пам'яті, впадчесно, як вірний затяжець і тепер у лавах небесного воїнства станув до свого останнього звіту; — двісті людей на чолі з Монтегі Ортлеєм підписали контракт на зтяг до литовського князя Радивиля, а решта хоче податись до дому, до Грем'яну, знудивши собі війну й непевне життя...

— А ви, що гадаєте робити, дяку?...

Перебийніс зморщився, почувши імя, яким його названо. Його сповідник, Генцель Мокрський знав усі його таємниці.

— Я їду до Праги, — промовив він, посміхнувшись; — тихо там і університетська бібліотека налічує багато книг, що я їх ще не читав. Джордано Бруно, Монтель і Декарт будуть моїми друзями на той час, а може в вільних хвилихнах прочитаю ще раз Торквата Тасса «Визволений Єрусалим»...

— Нагадає це вам про ті буремні задуми, що ви розкривали ви часто передо мною, дяку — адже ж визволена Роксолянція — це ваш город Новий, джерело жизні нової, грядучої, Єрусалим віднайдений...

— Може й почуєте про мене, отче, колинебудь;

шолом зняв я на недовгий час; знов осяяв посміх почварне обличчя колишнього рйтмайстра-кондотієра; але треба почекати, поки пустить паростки велика сівба...

Патер Генцель Мокрський похитав головою. Зловорожа була ця сівба, засів бурі. Що буде з тих крицевих паростків?... Colluvies черні? Повідь крові й пожежі, пісня заліза й вогню? Чи не самі руїни й румовища, дим і згар принесє цей урожай, засіяний вихрами?...

Щолиш учора підписали старшини реверс на вірність Хмельницькому, його химерному учневі, якого любив і боявся. Бранденбург, Франція, Швеція, Семигород нашіптував цьому одержимому жагою влади небезпечні проекти. Бачив його, сьогодні вранці, як ішов із своїми козацькими дітьми, ясний і гордий, приймаючи рішення. Чув як когорти його вітали, ті когорти, що стануть може завтра легіонами й на щитах своїх підоймуть свого цезаря — Владодержця...

Загремить Дніпро, вдарять пороги — визволиться сила, що дримає ще нині, закута. Вирине з туману лісового, з далі степів, з куряви Чорного шляху гостре обличчя Цезаря, що сказав, переступивши віщу ріку.

Alea jacta est...

На рубежах світів Європи й Азії, у степах, що колисали мрію Атилли, Тамерлана, Джінгіс-хана, у країні, раєм земним званим, молоком і медом текучим, на узгір'ях нового Єрусалиму здвигнути храм хочуть. Чи подолають, чи не всупереч Богові йдуть, що може на віки хотів цю країну в вічній непевності, на окраїнах, між Добром і Злом вагаючись, бачити?...

— Боюсь, дяку, жахаюсь; — закрив очі долонею патер Мокрський і прошепотів молитву; — боюсь твоїх задумів, не певен я призначення чигиринського сотника. Така безмір діла і так мало людської снаги...

— Будь спокійний, отче; — промовив повагом Кіт-Скоттус; — Бог знає дороги, якими ітимуть люди, краще за нас. Бог знає, де шукати й знаходити паряддя своє. Богдан Хмельницький переміг біса, що покусав його, тепер його дорога ясна. Бог того не, патре, щоб він ішов тим шляхом, а не іншим. Його вестиме через кров і вогонь, а його розум не мов неопалима купина. Зростатиме він враз із рею, яку посіє, в бурі світитиме мов жмут блискаць, володар, непереможний вождь...

— Ти малюєш мені портрет справжнього Цезаря? — озвався єзуїт, — не боїшся відповідальности?...

— Я зважив усе, — сказав Перебийніс, — я мав і бачив, я мав уха й слухав. Отче! — спинився і пильно глянув на єзуїта, — ти паростків не бачив, що забрунчали на нашій землі!...

Генцель Мокрський сахнувся. З під бриля жеврів гляд Кіттуса Скоттуса й обличчя його, огидне прикре засвітилось, немов од заграви.

— Ідуть із надер люди, ідуть і крок їх твердий і дункий, люди прості, *homines parvi et simplicissimi*, патре. Валяться золочені палати всіх визначних, шляхетноуроджених, що вважали себе досі сіллю землі, всіх інших мовчазними рабами. Поки вони — сильнішого світу — жили в облуді, в розпусті, в гниттю своїх знікчемнілих душ, коронами золотими своїми стві голови прикриваючи, порфірою прикрашуючи тінь і бездушність, із рабів народився народ. Патре, тому, хто не забув цього, горе тому, хто — глухий і сліпий, не чує й не бачить походу народів...

— Путі Богом накреслені прями, — сказав єзуїт, — який порядок установлений од віків і ніяка людська сила його не зрушить...

Був час розлучитись. Багрянний захід заволокли сари. Темніли пащі брам, різьбились на небі зубаті ніщі цекгавзу. Повз них ішли збройні люди, грома-

дами, кінно. Міщане живо розмовляли, гупорили в тавернах, що їх двері розкрито навстіж і полум'я з ватранів било на вулицю. В Мінстер і Оснабрік зїздились послі. Ймовірно, війна кінчилась.

— Скажи, дюку,— прошепотів єзуїт,— невже іншої дороги нема для Хмельницького? Невже інший слуга її, один з перших воїнів?... Невже поважною невдячністю одплатить він їй за почесні, маєток, славу, які йому та й багатьом іншим вона дала?... Подумати жак — та ж Габдак-Хмельницький і його дружина опора Річипосполитої, ті, що на рубежах, одвоювали на степових цілинах... Чи знають вони, який вихор вони сіють, а яку хуртовину жатимуть?... Таж бестія, викликана ними, пожре їх самих, а вогненна повідь затопить їх враз із Річюпосполитою... Чи не бачиш цього, дюку, чи не бачиш того страшного марева?...

Пильно й допитливо глядів єзуїт в очі Кіттуса Скоттуса, говорячи з ним, як із близьким по вірності по кондиції, по освіті. Але дюк Монмаут дивився на нього нещадними, блискучими очима. Десь у надрах його душі клекотала хуртеча. Але не давав їй вирватися. Ще був час на неї.

— Не Хмель сіє вихор, отче, а сама Річпосполита; нерозумна, розтратна пані сіяла її над Дніпром. Жатиме Хмельницький бурю, посіану польськими королями, що землю цю — рай на землі, пеклом учинили. Виросла сівба — сталева пшениця: що байрак то й козак, шановний патре. Викохав степ собі силу іншої такої нема на сході. Дарма, що не знають досі як слід — простягають свої захланні руки усю, хто може... І кардинал, що золотими люйдорами хоче ребувати белію козацьку прискорити, й Христина, королева Швеції, й Бранденбург, поростаючи в силу... Нехай

— Не Хмель сіє вихор, отче...

Прийде час і пізнають її — цю несамовиту силу... Пізнають і вжахнуться. Тут бо в Данцігу, а вони всі того не знали, народився Цезар степу і засурмлять легіони його імперії незабаром у поход... Недовірливо хитав головою на старечих, але все ще крепких в'язах стриманий чернець.

— Імперію пророкуєш, дюку, новий Рим — хіба Рим п'яної, свавільної дичі, варварської черні?... Рим, що в крові, у бунті, у прокльонах, у зойках, у вогні народиться?...

— Всіми шляхами личить іти, патре, коли вони ведуть до тріумфу Добра; ти це знаєш, отче, будучи братом Ісусового Товариства...

Генцель Мокрський спинився у важкій задумі. Прощався з ним Кіттус Скоттус, прямуючи до своєї господи, у скромній австерії, недалеко цекгавзу, де ще кілька днів тому приборкував невгомного бунтаря. Завернути, поки не пізно! Переконати цю одержиму людину, що діє на лихо собі й своїм нащадкам. Може схаменеться, може розміркує, куди йде, що готує цій землі й так важко караній Богом...

— О, свята простота твоя, отче, — зареготався дюк Монмаут, цей дивний кондотієр Кіттус Скоттус, козаками званий Перебийніс; — чи ти бачив, патре, щоб колинебудь можна було відвернути пінявий, хуртовинний вал або лявіну, яка котиться з гори?... Вчора народилась зоря Хмельницького, що Богом даний, силу стихії спрямувати у русло вічного. Автім, він такий самий як і ми, грішні. Елементи наростають без нашої волі, отче. Вчення Спасителя котилось без її народами мов елементарна стихія і ніхто не міг її спинити...

— Ти блюзніриш, нещасливий, — скрикнув отець Мокрський, — ти готовий прирівняти шал сліпої юрби до найбільшої Правди!...

Він прожогом обернувся і пішов геть. За його пле-

ма лунав регіт дюка Монмаута, що глядів йому слід, обтулившись у свою чорну кирею, спершись на шагу.

Що могло поєднати цих двох людей — шотландського пана і чигиринського сотника? Яка сила змовори змобила їхні уми однією й тією самою шаленою думкою?...

На це не міг відповісти собі патер Генцель Морський. Він ішов, перебираючи чотки. Молився за учня свого, того похмурого Богданка з ярославської колегії ОО. Єзуїтів. Молився, щоб не загордів, аз призначений на знаряддя Боже...

7.

Вартові люди своїм гомоном розбудили капітана, що ліг задрімати, одягнений, тільки одв'язавши панталони, на свій вояцький тапчан. Інші не спали, в господі грали в кості й пили. Хуга змагалась. Хмельницький вийшов на ганок. Вершники сходили з коней, коні трусили збруєю, пашіли, коли їх вели в стайню. Холода, сніжна мла сповивала їх — і коні й вершники виринали мов привиди з цієї важкої імлістої долини.

— Що там ще, молодійці? — крикнув капітан (обдувало його сутужно вітром).

До його рамен хтось припав, виринувши з теміні.

— Тимотею, ти ж бо то?... Сину мій!...

А це був він, дужий дубчак, юнак русявий як і його мати, із ямками на щоках, коли сміявся, з коротким вусом. Брязчав, обвішаний зброєю, пелехатий у своїй вовчій киреї, у лисячій шапці з пером, із гігом на віях. А очі горіли як у батька, в глибоких ямінах, по вовчому. Вершники хитались од утоми. Сребрули довгу й важку дорогу.

— Батьку,— сказав, і так дзвінко, невтомлено впав його голос ув імлу, в темінь; — забарились вите осьде, а в Суботові неспокойно. Ми Чаплинсько-го самопалами одбиваєм на межах. У мене листи від полковника — кума Кричевського, від кийвського воєводи... й од французького посла графа де Брежі — секретні...

Пан Юрій Немирич у Варшаві дебатуючи секретно з канцлером Осолінським жде, не діждеться вас, батьку... Великі справи чекають вас...

Капітан все ще глядів на нього, сміявся; от така втіха з дороги, сюди, на чужину.

— І що ще, Тимоше?...

— Всі питаються, де сотник? Була чутка, що полягли есте батьку, од еспанської кулі, чи пак поранені важко есте. Ми журились вже. А слава Богу, здорові. І в степах неспокойно, гарнізони в Бужині, в Терехтемирові, в Черкасах здвоєні. Весни чекають.

— Пани короля Володислава обійшли. Вельми засмутився, що війни не буде з турками, але що нам, батьку, по нім, плохім? Аджеж і в нас сила неабияка... Боїться король королевенят, але ми їх не боїмось, батьку...

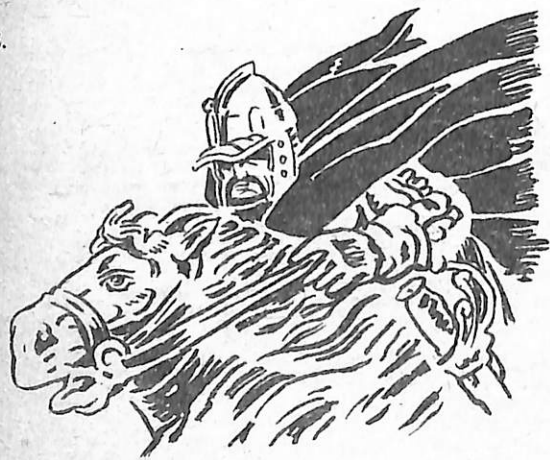
Обійняв сина й ішов з ним у господу. А за ними люди в панцирях. Рука з кардиналовим перстеном лежала на широкому синовому плечі. Так легко їм ішло удвох. І в такому вірному гроні. Дзявкали остроги. В стайнях іржали коні. Пробігали козаки з ліхтарнями, зо сну хрипло кличучи один одного. Ледве-ледве блідло небо за баштами й гостроверхи-ми дахами.

— То, кажеш, весни всі дожидають, Тимоше?... Світлість дзвеніла, мов бойова сурма дзвеніла, в капітанових карих очах. Весняна світлість шуму рвучких вод, крику льотних орлів, вітру над степовими ярами.

*

Передав пірнача наказному регіментареві Вишня-Якубовичеві. Викреслив на карті, кудою повертимо корпус в Україну. Взявши Тимоша, Гловацького, Ганджу й кількох людей із драгунської корогви, Хмельницький на коня, попрощавшись наоспіх з чужинцями-приятелями, із Мрозовицьким, що зали-вався до часу в Данцігу капітановим уповноваже-ним. Треба, треба було бути вдома, в Суботові, Україні.

Гулко задзвеніли підкови по данцігських вулицях, наюючи застави. Брались ядрені морозні дні, був кінець грудня 1646. Була праворуч зоря, мерехтлива зоря кондотієра й вождя на тривожному ясному небі. Мчали: сотник Богдан Зиновій Габданк-Хмельницький з землестим обличчям, сухими устами, горній киреї поверх панцира, за ним син Тиміш, не одяючи з батька очей, друзі в залізі й знак вірного стону маяв над ними у вітрі, недоброму вітрі зі сходу.—

1/42.

Юрій Косач
РУБІКОН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
Історична повість

Художник *М. Григорів*
Технічний редактор *Р. Літун*
Коректор *Л. Якимович*

Здано до набору 14.XI.91 р. Підписано до друку 11.1.92 р.
Формат 70×100^{1/32}. Папір друкарський № 2. Гарнітура таймс.
Друк офсетний. Умовн. друк арк. 7,62. Умовн. фарб. відб. 7,5.
Тираж 30 000. Зам. 1772-1 Ціна договірна.

Мале видавничє підприємство «Червона Калина»
Львів, вул. Пекарська, 11

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів, Зелена, 20